

Sadurní Ximénez (1926-1933): les ambicions arqueològiques d'un aventurer oblidat*

Sadurní Ximénez (1926-1933): The archaeological ambitions of a forgotten adventurer

Els darrers anys de la vida del maonès Sadurní Ximénez són d'una activitat frenètica, amb una multitud de projectes ambiciosos. Entre el 1926 i el 1928 va concebre projectes de la magnitud de la fundació d'un institut arqueològic a Atenes, unes excavacions pioneres a Beòcia, una edició de Pausànies, la creació d'una revista d'estudis clàssics, un creuer arqueològic o l'ascensió al mont Olimp. Malauradament, bona part d'aquests projectes no van arribar a bon port, però això no va aturar Ximénez. Malgrat que va planejar tornar a la seva illa natal de Menorca, les seves activitats el van mantenir ocupat fins a la seva mort, a París, encara amb diversos projectes en marxa. Sens dubte, aquests anys representen el cant de cigne d'un ambiciós investigador aficionat que va estar relacionat amb grans figures del món polític, acadèmic i cultural.

Paraules clau: Sadurní Ximénez, Lebadea, Atenes, Josep Pla, Joan Estelrich

The last years of the life of Sadurní Ximénez were frenetic due to his participation in a great number of ambitious projects. Between 1926 and 1928 he conceived projects of great scale including the founding of an archaeological institute in Athens, pioneering excavations in Boeotia, an edition of Pausanias, creating a journal of classical studies, an archaeological cruise and climbing Mount Olympus. Although most of these projects unfortunately never came to fruition, Ximénez did not stop. Despite planning to return to his home on the Island of Minorca, his activities kept him busy until his death in Paris. Undoubtedly, these years represent the swan song of an ambitious amateur researcher with links to renowned figures from political, academic and cultural spheres.

Keywords: Sadurní Ximénez, Livadeia, Athens, Josep Pla, Joan Estelrich

* Aquest article és part del projecte "La asiriología y la arqueología bíblica en España durante el Franquismo" (PID2020-114676GB-I00). Agraïixo al seu IP, Jordi Vidal (UAB), la seva inestimable ajuda i els seus comentaris durant l'elaboració d'aquest treball.

Costa trobar una paraula que serveixi per englobar tots els vessants de Sadurní Ximénez Enrich (1853 – 1933). Probablement, aventurer i rodamon són els termes que més escauen a aquest maonès que va exercir de corresponsal, editor, traductor, expedicionari, geògraf, africanista, arqueòleg, emprenedor i potser, fins i tot, d'espia (Pastor Petit 1988: 57-62; cf. Mendoza 2021: 211-212). Des que va iniciar la seva carrera com a corresponsal durant la Guerra russoturca (1877-1878), va mostrar un gran interès per la història i l'arqueologia, a les quals va aproximar-se des d'un amateurisme no exempt d'una voluntat —creixent— de rigor. Des del nord d'Àfrica fins a l'Àsia Central, en els seus múltiples viatges sempre va trobar un moment per dedicar-se a aquesta recerca historicoarqueològica, sovint de naturalesa aventurera, però amb algun resultat destacat, com el calc de l'estela de Kerishin (Mendoza 2021). Durant les dues primeres dècades del segle XX, però aquesta vocació quedà aparentment oblidada i va dedicar el temps a altres propòsits. Malgrat que no va abandonar mai la seva vida nòmada, va acabar establint quelcom de semblant a una llar a Moguilev (Bielorússia), a la finca familiar dels Turbin, després d'haver-se casat amb Natalia, la filla del militar rus Nikolay Matveyevich Turbin (Mendoza 2021: 276-277). Allà, segons explicava ell mateix, va aconseguir reunir una important biblioteca (de 25.000 volums: Hernández Mora 1950: 89, 98) i una col·lecció d'art oriental, entre d'altres. Amb l'esclat de la Revolució i la posterior Guerra polonesosoviètica, la família Turbin es va veure obligada a abandonar la finca i tot el que contenia. Després de moure's per múltiples països europeus, Sadurní Ximénez va tornar a Espanya el 1920, on va passar uns primers anys força angoixosos (Pla 1969: 522-524).

Això no obstant, el seu interès latent per la història i l'arqueologia es va tornar a manifestar amb força en aquella època, i va arribar a la màxima expressió durant els darrers deu anys de la seva vida, amb una multitud de projectes ambiciosos i una frenètica activitat social i «acadèmica». És ben possible que calgui situar el punt d'inflexió en els viatges que va fer amb Cambó, els anys 1923 i 1925 (Mendoza 2022). En retornar-ne, Ximénez es va embarcar en una sèrie de projectes de gran ambició, que pretenien col·locar Catalunya, el món hispanoamericà i a ell mateix com a actors rellevants dins el panorama arqueològic al Mediterrani oriental.

1926-1928: Grècia entre cella i cella

Gràcies a la correspondència entre Joan Estelrich¹ i Sadurní Ximénez² podem reconstruir una bona part de les iniciatives que va intentar dur a terme a partir de 1926, si bé algunes van causar tant rebombori que també les va recollir la premsa de l'època. És en aquest frenètic període, entre el 1926 i mitjan 1928, que Ximénez va mostrar amb més vehemència el seu filhel·lenisme, el qual, en qualsevol cas, havia estat latent al llarg de la seva vida i ja s'havia posat de manifest en part dels seus textos anteriors (cf. Mendoza 2021: 265-272). És possible que la recerca que hi hagué rere la publicació de *L'Asie Mineure en ruines*, crònica del viatge amb Cambó i guia arqueològica de l'Egeu a parts iguals (Mendoza 2022: 174-178), fos allò que va reviscolar la flama de l'amor per Grècia, que mai no s'havia extingit completament.

La primera d'aquestes empreses va ser el projecte d'excavació de l'oracle de Trofoni a Lebadea (Beòcia). Desconeixem quant de temps feia que tenia el projecte en ment, però sembla que va ser al febrer de 1926 quan es va decidir a dur-lo a terme.³ En una carta del 10 de març, Ximénez va informar Estelrich que ja disposava del permís de les autoritats gregues⁴ i que tenia previst partir cap allà al mes d'abril. Però va ser en ocasió de la carta del dia 19 que realment es va aturar a explicar el projecte amb una certa extensió. Hi afirmava que tenia com a objectiu desenterrar, a partir de textos antics, «una ciutat, un oracle y un bosc sagrat plé de temples i de estatués, entre elles una que es obra d'en Praxiteles».⁵ Segons

1. Joan Estelrich i Artigues (1896 – 1958) era director de la Fundació Bernat Metge des de 1923. Va ser un estret col·laborador de Francesc Cambó, tant en els seus projectes polítics com en els personals.

2. Fons Joan Estelrich. Correspondència I/Ximénez. Biblioteca Nacional de Catalunya. Tota la correspondència entre els dos que se cita en aquest article prové d'aquest fons. Les cartes aquí presentades han romàs inèdites fins ara, sent aquesta la seva primera publicació.

3. En unes cartes perdudes i escrites el 10 i el 12 de febrer, Ximénez hauria explicat els seus plans a Estelrich, segons es dedueix de la missiva de l'1 de març.

4. En un article escrit a l'agost (*Le Messager d'Athènes* 15/08/1926: 2), l'arqueòleg grec Alexandros Philadelphus (*infra*) confirmava que el nostre home havia sol·licitat i obtingut els permisos gràcies a la seva mediació aquell hivern.

5. El català escrit que trobem en les seves missives, i que hem mantingut en les transcripcions, és ple de faltes i de formes influïdes pel francès. El mateix Sadurní Ximénez se'n va lamentar en múltiples ocasions: «Mais comme les escriure a bon catala lliterari? Sera indispensable que les corregeixin, que les tradueixin del manuscrit francès» (27/10/1925). «Yo no sé escriure el catala lliterari [...] poc á poc acabaré per acostumarme a escriura el catalá como Deu mana» (06/11/1925). «És evident que no estic en disposició a redactar el catalá lliterari i yo he pensat sempre

la seva opinió, aquestes restes eren «sota els al·luvions del Hercyna, qui baixa del mont Helica y porta les sevas aigües al Cephiso, prop del lloc de la batalla entre Almogavers i francesos [al març de 1311]». L'interès de Ximénez per la presència catalana a la Grècia medieval no era nou, i, com veurem, va tenir un paper central en els seus projectes següents. Les excavacions també havien estat planificades per la Societat Arqueològica de Grècia, però la Guerra greco-turca (1919-1922) i la posterior crisi econòmica havien impedit dur-les a terme, i la Societat havia cedit amablement el projecte a Sadurní Ximénez. Això no obstant, ni el govern ni la Societat Arqueològica van contribuir econòmicament a les excavacions de Ximénez, que assegurava a Estelrich que «[f]ins ara no dispo de mitjans que dels meus propis, luego em farán falta diners. Col·laboradors en tinc, que venent à las seves espenses, talment están entusiastats oportunament». En una carta del dia 30 de març, el nostre personatge insistia en el caràcter personal de la iniciativa («[f]ins allà no compto mes qu'en les meves propies forces»), alhora que donava més detalls del seu innovador plantejament per fer de les excavacions un espectacle d'abast internacional: «La part fotografica sera unica.⁶ Tindrè aparatos magnificis de fotografia i de cinematografia i un operador de primera force. Crec qu'es pot donar un gran cop. Es tracta d'una manifestació cultural destinada a tenir resonancia per tot arreu ahont es cultiven els alts estudis.»

Estelrich es va mostrar entusiasmada per la campanya que preparava Ximénez i, en una carta del dia 31 de març, li va demanar que l'avisés amb antelació i li procurés suficients dades perquè pogués encarregar-se d'informar-ne convenientment la premsa catalana i així «[p]otser s'hi adheriria algun col·laborador de Barcelona».

No va ser Estelrich l'únic a qui Ximénez va informar sobre el seu projecte. Així, el dia 1 de març, en sessió plenària de la secció històrico-arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, Antoni Rubió i Lluch⁷ comunicava els plans de Ximénez per

escriure el text original en francès» (15/12/1925). Segons va explicar Pla (1969: 521), aquestes peculiaritats també serien evidents en el seu parlar: «S'expressava en un català una mica estrany, un català que semblava antic, ple de reminiscències mallorquines i menorquines i saturat de gal·licismes. Anys després, vaig sentir el mateix llenguatge —menys els gal·licismes, és clar— en les sinagogues catalanes i mallorquines de Salònica.»

6. Els subratllats són de l'original.

7. Antoni Rubió i Lluch (1856 – 1937), primer president de l'Institut d'Estudis Catalans, va ser un historiador i home de lletres molt vinculat a Grècia. A part de ser un gran estudiós de la dominació catalana sobre aquell país, també va ser el seu cònsol general a Espanya durant dues dècades

emprenre aquestes excavacions, detallant que es basava en Pausànies (IX. 39.3-4; cf. Turner 1994: 470-473) i que ja tenia el vistiplau del govern grec.⁸ La tria d'aquest autor grec no és sorprenent, ja que Ximénez havia afirmat molts anys enrere que l'havia utilitzat com a guia en els seus viatges pel país (Mendoza 2021: 267), talment com Heinrich Schliemann en les seves excavacions a Micenes. La lectura del passatge en què el nostre home va fundar tot el seu projecte arqueològic ens mostra clarament la seva fe cega en la vigència de la utilitat de Pausànies, ja que hi podem trobar fil per randa tot el que Ximénez havia explicat tant a Estelrich com a Rubió.

Sembla, però, que els plans es van retardar, i que no va poder començar els treballs a l'abril, tal com volia. En una nova carta enviada a Joan Estelrich, encara des de Neuilly, el 12 d'abril, després de prometre-li que aquella setmana començaria a enviar-li capítols de la seva autobiografia (Mendoza 2022: 184), Ximénez assegurava que «[e]ls preparatius de la campanya d'excavacions tocan al seu terme». També desestimava provisòriament l'oferta de promoció periodística que li havia fet Estelrich en la seva comunicació prèvia («[n]o convé fer un reclam prematur. S'en parlara quan els treballs hagin començat. [...] Quant vingui el moment d'utilitzar una col·laboració catalana, l'avisaré»). Segons informava, ja havia pogut lligar la part fotogràfica i cinematogràfica, i havia rebut una oferta de col·laboració voluntària de l'epigrafista Adolf Wilhelm.⁹ Tanmateix, el desitjat finançament encara no havia arribat, malgrat que Ximénez es mostrava optimista en aquest sentit: «Fins ara, no tinc mes qu'els meus mitjans, amb la seguretat absoluta que obtindrè concurs material més tard. Varies portas m'han siguts obertas, i jo estic segur de no quedarme á mig camí.»

En tot cas, sembla que Sadurní Ximénez va haver de posposar els seus plans fins a la segona meitat de l'any. En una entrevista publicada a

(<https://www.encyclopedia.cat/gran-encyclopedia-catalana/antoni-rubio-i-lluch>). Com veurem, no serà l'únic cop en què tindrà relacions amb Ximénez en aquest període.

8. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica. SHA - Actes - 1920/1929. Act. SHA 9. També s'hi va fer esment de la batalla de Cefis. És possible que, d'aquesta manera, Ximénez busqués algun tipus de col·laboració (econòmica) per part de l'Institut, la qual, però, sembla que no va arribar mai, ja que, quan Josep Pla el va conèixer, el 1928, a Suècia (*infra*), Ximénez va trigar poc a criticar els membres de la institució (*La Veu del Diumenge* 20/05/1934: 1; en la versió en castellà apareguda el 1942 a *Destino* 257, eren objecte de crítica «el Instituto de Estudios, la Academia de la Historia, de Madrid, y medio Instituto de Francia»).

9. Adolf Wilhelm (1864 – 1950) va ser un destacat filòleg i epigrafista austríac. El 1898 va ser nomenat secretari del naixent Institut Arqueològic Austríac a Atenes.

l'octubre a *L'Intransigent* (18/11/1926: 1-2),¹⁰ Mariel Jean Brunhes¹¹ informava de la seva partida cap a Grècia per participar en les excavacions que duia a terme Ximénez a Beòcia. De nou, trobem mencions de Pausànies, l'oracle de Trofoni i les estàtues de Praxíteles. Les excavacions mai no es van beneficiar del tan esperat finançament i, finalment, no van produir cap descobriment destacable abans que s'haguessin d'aturar, per la pulmonia que va agafar el nostre home (*La Vanguardia* 25/03/1934: 9; *La Veu de Catalunya* 25/03/1934: 9).¹² Va ser traslladat a Delfos, on es va recuperar, instal·lat pel director del museu.¹³

La cronologia de tots aquests esdeveniments és confusa, però el gener de 1927 ja estava de tornada a França, des d'on va escriure una carta a Francesc Macià en què el felicitava per la sentència favorable que s'acabava de dictar pels fets de Prats de Molló.¹⁴ De fet, segons es pot deduir de la missiva, Ximénez estava ja plenament recuperat: hi anunciava que impartiria una conferència sobre Aviè al Barri Llatí i que organitzaria una vetllada catalana a la Societat Geogràfica. En tot cas, aquest revés no faria que el nostre home es donés per vençut. Així, el 1928, com veurem, encara planejava una nova temptativa per a l'any següent.

Un dels altres projectes que Sadurní Ximénez va emprendre aquell any, el 1926, resulta igualment difícil de datar, si bé és possible que antecedís les excavacions a Beòcia. Malauradament, només en conservem una carta enviada a Estelrich, sense data (només s'hi indica que era «dis-

sapte»),¹⁵ i el testimoni tardà de Cambó.¹⁶ Això no obstant, sembla clar que Ximénez hauria impulsat la creació d'una revista d'estudis clàssics a París, anomenada *L'Exèdre*,¹⁷ i d'una societat editorial amb el mateix nom. Com en tantes altres ocasions, no hi trobem cap més referència, cosa que suggereix que no va arribar a veure la llum cap número de la revista. Tampoc no hi ha cap altra referència a la publicació d'una edició de Pausànies a càrrec de Sadurní Ximénez, malgrat que, en l'esmentada carta, assegura que ja està en premsa. Cambó afegí que quan, en aquella època, havia proposat al nostre autor que en fes una edició, aquest li va respondre que ja la tenia feta. El prohoms català, amb certa malícia, li va demanar que la hi enviés, i Ximénez, que en realitat no havia iniciat l'edició del Pausànies, se les va enginyar per escriure'n un extracte remarcable i remetre-l'hi (*La Veu de Catalunya* 25/03/1934: 9). De nou, sembla que aquest llibre no va arribar a ser publicat.¹⁸

Malgrat que una campanya arqueològica i una revista d'estudis clàssics poden ser considerades grans empreses per si mateixes (més enllà del resultat final), el gran projecte de Sadurní Ximénez, entre el 1926 i el 1927, va ser un altre: la crea-

10. La notícia va arribar a la premsa espanyola: *La Voz* 22/11/1926: 1. En aquest article s'hi diu que es desconeix la identitat precisa del tal Ximénez. Casualment (o no), per lloar-ne la iniciativa, se'l compara amb uns anònims emprenedors espanyols que havien muntat una plaça de toros a Constantinoble. El mateix Ximénez va estar involucrat en aquesta iniciativa, presidint-ne algunes de les corrides; vegeu *La Turquie* 07/06/1910: 3.

11. Filla del també geògraf Jean Brunhes, Mariel Jean Brunhes (1905 – 2001) també va desenvolupar una llarga i reconeguda carrera en aquesta disciplina i en etnologia; vegeu Segalen 2002.

12. La manca de descobertes de pes queda palesa en el fet que no és possible trobar-hi cap referència en els posteriors estudis arqueològics de Lebadea. Tanmateix, els jaciments de Lebadea i el Trofoni encara són molt mal coneguts per l'arqueologia —només se'n té un coneixement molt superficial: vegeu Turner 1994: 6-11, 427-443, 473-478, 554-560; Bonnechere 2003: 5-26.

13. En resposta a la nostra pregunta sobre la identitat d'aquest home, l'Eforat d'Antiguitats de la Fòcida ens va informar amablement que Alexandros Kontoleon era el conservador del jaciment i del museu en aquells moments. El director de l'Eforat d'Antiguitats de Beòcia-Fòcida-Eubea era Nicolaos Papadakis (comunicació escrita del 4 de gener de 2021).

14. Arxiu Nacional de Catalunya AFH-264 (06.02.515).

15. Al Fons Estelrich hi apareix classificada com de 1926. El contingut deixa clar que, en el moment en què la va redactar, Estelrich era a París (si bé estava a punt d'abandonar la ciutat). Això explicaria per què Ximénez no va veure necessari indicar-hi res més que el dia de la setmana. Hem trobat que Estelrich va estar a la capital francesa, com a mínim, als mesos de maig (*Comoedia* 18/05/1926: 3; *La Publicitat* 28/05/1926: 7; *La Veu de Catalunya* 08/06/1926: 4), agost (*La Veu de Catalunya* 24/08/1926: 5), i novembre de 1926 (*La Publicitat* 17/11/1926: 4; *La Veu de Catalunya* 17/11/1926: 5, 18/11/1926: 5, 19/11/1926: 1). Amb les dades que tenim, aquesta darrera opció quedaria descartada, ja que Ximénez encara seria a Grècia.

16. En l'ordre de les transcripcions de la conferència pronunciada per Cambó a la mort de Ximénez apareix com a posterior al viatge pel Llevant de 1925 i anterior a les excavacions de Lebadea (*La Vanguardia* 25/03/1934: 9; *La Veu de Catalunya* 25/03/1934).

17. Per escriure la carta a Estelrich va utilitzar paper amb l'encapçalament «L'Exèdre. Revue de Philologie Classique. 9, Rue de la Ville l'Evêque. Paris (VIIIe)».

18. De la mateixa manera, en la missiva a Estelrich es fa de nou referència a les memòries de Ximénez i al seu immediat lliurament. S'hi diu: «He donat a la mecanògrafa las cuartillas de la meva Historia.» Aquesta dada podria fer pensar que la carta és anterior a la del dia 10 de març, en què llegim «no m'a sigut possible fer copiar els primers capítols de les meves memòries, que li expediré sense retard, segons la dactilo m'els entregui». Si entenem que «dactilo» vol dir *dactilògrafa* (= mecanògrafa), i que els capítols, en ambdós casos, eren els mateixos, tot el projecte de l'editorial i la revista se situaria en el primer trimestre de 1926. Tanmateix, no tenim evidència de cap viatge d'Estelrich abans del maig, i bé podrien tractar-se de parts diferents de les memòries de Ximénez, que hauria seguit el mateix mètode de transcripció per a tot el manuscrit.

ció d'un institut arqueològic a Atenes. Les llavors d'aquesta idea cal cercar-les a la dècada de 1880, quan ja va proposar enviar pensionats espanyols al Mediterrani oriental amb objectius anàlegs als dels instituts arqueològics alemany i francès a Grècia (Mendoza 2021: 270-271).¹⁹ L'objectiu ara passava, però, per constituir un institut com a tal i no per pensionar estudiosos de forma aïllada. Tot i així, encara quedava decidir quina seria la metròpoli d'aquesta futura escola.

Les cartes que va enviar a Estelrich testimonien que la seva idea inicial hauria estat establir un institut català. Hi trobem la primera referència en la carta del dia 19 de març: «Una vegada li vaitg parlar de la possibilitat de fundar a Atenes un Institut Català d'Arqueologia. La historia a la Grecia medieval està unida a la de Catalunya. I per aquest Institut, Catalunya prendrà part del gran moviment actual cap als estudis helenics.» La idea, com veiem, va ser anterior a aquesta carta, i Ximénez i Estelrich ja n'havien parlat abans, fos per correu o en persona. L'Institut no estava doncs concebut com una escola exclusivament d'estudis clàssics, sinó que Sadurní Ximénez sempre va considerar que l'època medieval també havia de tenir un lloc important en els seus programes. Com va expressar en la missiva del 12 d'abril, preferia clarament un institut català a un d'espanyol, i reflexionava sobre com podria constituir-se:

L'idea de fundar un Institut Arqueològic Català a Atenes em somriu fa temps. Aquest somni podra es- ser una realitat? Diguim francament lo que pensa. No he cregut mai qu'aixo fos possible á Madrid, cunec bé el panyo. Emperó i a altres horizons. Será fácil instituir un Institut autònom, come el dels Etats Unis, que está sostingut per un comité a Boston. En el segle XVIII, la societat dels Dilettanti a Londres va ser la base del moviment arqueològic d'Anglaterra, qui es va abocar de repente a el primer lloc.

En aquesta mateixa carta també conjecturava sobre la possibilitat que l'institut expandís el seu radi d'acció a l'Àsia Menor, arran de l'interès mostrat per Chefik Bey, un delegat otomà a qui veia amb freqüència a París i que era amic de Mustafa Kemal.²⁰ Segons va explicar Ximénez, aquest

19. Ximénez també va exposar la idea en la introducció de *L'Asie Mineure en ruines* (Ximénez 1925: XVI). Segons un article publicat a l'agost de 1926 a *Le Messager d'Athènes* (15/08/1926: 2), aproximadament un any abans ja haurien anunciat a les seves pàgines el projecte de Ximénez. No ens ha estat possible accedir als números del 1925 d'aquest diari per comprovar la informació.

20. El nom *Chefik* (Şefik) *Bey* resulta massa genèric per avançar una identificació concloent. Tot i així, la premsa francesa va recollir el 1926, precisament, l'arribada d'una delegació turca a París per negociar el deute públic, composta, entre d'altres, per Chefik Bey, diputat per Trebisonda (*Journal des Débats Politiques et Littéraires* 14/01/1926: 2,

diplomàtic li hauria ofert de procurar-li totes les facilitats i permisos per fer excavacions en territori turc, on «y a llocs que mai han sigut explorats, ruines intactes». En aquest intercanvi de propostes, Sadurní Ximénez li hauria suggerit «l'idea de crear a Angora un museo exclusivament destinat á antiguitats de l'Anatolia (Grecques, bizantines y selojucides), puesto que el museo de Constatinoble resulta petit». Val la pena assenyalar que la idea no era tan original com suggeria Ximénez: el Museu de les Civilitzacions d'Anatòlia ja existia a Ankara des del 1921. Això no obstant, Chefik Bey s'hauria mostrat tan entusiasmat «qu'a transmés a l'arquitecte francès encarregat de plans del palau presidencial á Angora,²¹ ordre de traçar el plan d'un Museu Asiatic, —edifici que sera, igualment no pas la meva idea, de estil selojucide, utilisant els motius dels monuments de Konia i de Brussa y las faianç de Kutaia». Aquestes perspectives li resultaven molt prometedores per al seu projectat institut, ja que, si es confirmaven, la institució adquiriria una gran projecció: «Ja veu que, fora de la Grecia, i hauria grans temps de treball per a un Institut catala, sense oblidar les investigacions posibles sobre l'itinerari de Almogavars desde el Cyzique à les Portes de Cilicia.» Un cop més, les expedicions medievals catalanes apareixen com un punt important en les seves idees al voltant de les activitats que havia de desenvolupar aquesta escola catalana.

Aquesta carta seria la darrera ocasió en què Ximénez va parlar d'un institut català. No sabem si va ser per manca de suport des de Catalunya o per la voluntat de bastir una institució d'escala més gran, però el cert és que la projectada escola va passar a tenir un abast iberoamericà. Veiem doncs que passa per alt l'esglaó estatal: un institut espanyol. Com va deixar escrit en la carta del 12 d'abril, no creia «qu'aixo fos possible á Madrid, cunec bé el panyo». Aquesta reformulació s'hauria produït abans de l'agost de 1926, quan trobem la primera menció d'una escola hispanoamericana-

22/01/1926: 2). La delegació hi tornaria posteriorment, en diverses ocasions, per continuar les negociacions (*Journal des Débats Politiques et Littéraires* 28/10/1926: 1; *Paris-Soir* 29/01/1927: 6; *Le Siècle* 13/04/1927: 4; *Le Rappel* 06/08/1927: 2). Si el Chefik Bey de la missió otomana era el mateix conegut de Ximénez, es tractaria, doncs, d'Ali Şefik Başman (1889 – 1968).

21. Entre el 1921 i el 1932, la residència del president turc era al que ara es coneix com a Atatürk Müze Köşkü. És un edifici del segle XIX que va ser objecte d'algunes reformes, dirigides per l'arquitecte turc Mehmet Vedat Bey i destinades a adaptar-lo a les noves funcions. La seu presidencial es traslladaria al pròxim Çankaya Köşkü el 1932, un edifici dissenyat per l'austríac Clemens Holzmeister. Per tant, no hem pogut descobrir qui era aquest arquitecte francès ni quin edifici hauria projectat en realitat.

na, concretament, en l'article de Philadelphus a *Le Messager d'Athènes* (15/08/1926: 2). En el text també s'avança que el comitè administratiu es trobaria a París, i s'hi afirma que es constituiria ben aviat. Amb aquesta mateixa designació apareix uns mesos més tard, en l'entrevista de Mari-el Jean Brunhes (*L'Intransigent* 18/11/1926: 1-2; *La Voz* 22/11/1926: 1). Malgrat que s'hi diu que l'institut ja estava constituït, encara van haver de passar alguns mesos abans no succeís, si bé ja ens indica que Ximénez estaria treballant en la idea, deixant de banda la institució estrictament catalana. De fet, si ens cenyim estrictament a les paraules de Brunhes, Ximénez encara hauria de fer un pas més i passar d'un institut hispanoamericà a un d'iberoamericà.

Finalment, va ser a l'abril de 1927 quan es va acabar per constituir aquesta entitat, que va adoptar el nom d'Instituto Arqueológico Ibero-Americano de Atenas. Ximénez va informar Estelrich sobre la recta final del procés en tres cartes, els dies 24, 26 i 30 d'abril.²² Culminava així el seu «traball de mes d'un any, que no sempre a sigut exempt de lluytes ingrates y de decepcions» (26/04). Aquesta informació es veu complementada per una carta que el president del nou institut, José Muñoz Escámez, va enviar el 22 de juny a Antoni Rubió i Lluch, en la qual li oferia de ser el representant de l'entitat a Barcelona i a la qual adjuntava l'organigrama de l'organització i els programes que es pretenien implementar (Ayensa 2012: n. 896).²³ Aquesta institució disposaria d'una seu central a París, al boulevard Saint Germain, que tindria a càrrec seu «[u]na escola preparatoria [que] funcionarà [...] en coordinació amb la facultat de Lletres de la Sorbona, l'Escola del Louvre, y l'Institut Neo-Hellénique de la Sorbonne» (26/04). L'elecció de París com a seu va obeir al propòsit de mantenir l'institut a resguard de lluites nacionals. Era, en paraules de Ximénez, «terreno neutre» (26/04). L'Escola d'Atenes quedaria sota la direcció del mateix Sadurní Ximénez.

L'institut tenia una clara vocació plurinacional, ja que «[e]l component americans, espanyols, catalans, portuguesos» (24/04) i «comprenderà seccions de totes les llengües ibèriques, cumprés

el portugués [...] tindrà un radi d'acció en operant 23 pais» (26/04). També hi havia voluntat d'integrar estudis de variada naturalesa, com reflectia el programa fundacional que es va enviar a Rubió (Ayensa 2012: n. 896):

Estudio de todo lo que se refiere a la antigüedad helenica.

Exploraciones y excavaciones arqueologicas²⁴.

Propaganda de la cultura helenica en los paises iberoamericanos por medio de catedras, conferencias, publicaciones etc..

Investigaciones sobre las empresas de los portugueses en el cercano Oriente.

Investigaciones sobre las empresas de catalanes y aragoneses en Grecia durante el periodo Bizantino. Literatura, folklore, bibliografia, tradiciones de los judios españoles y portugueses establecidos en Oriente²⁵.

Formacion del profesorado para la filologia clasica en todos sus aspectos en España, Portugal e Ibero-America.

Aquests dos aspectes, plurinacionalitat i un enfocament ampli, s'evidenciaven també en la junta directiva, que combinava procedències i perfils professionals molt diversos.²⁶ La presidència, com hem vist, va recaure en José Muñoz Escámez, un escriptor i periodista murcià a qui Ximénez va descriure com a «helenista consumat» (30/04) que «recita de corrido los poetas griegos y conoce á fondo la civilización helénica» (Gascó Contell 1927).²⁷ El vicepresident era An-

24. Sadurní Ximénez es proposava reprendre probablement els treballs a Lebadea, que havia deixat inconclusos per la malaltia que havia contret l'any anterior, i iniciar-ne de nous. Així ho va manifestar a Estelrich: «Desde luego disposem dels fons necessaris per les excavacions en Beocia i la Dorida i per l'instal·lació del'Escola i que per el moment podrà contenir dotze membres» (26/04).

25. Ximénez havia mostrat en el passat un gran interès pels sefardites, de manera que sembla probable que fos ell qui hi introduís aquest punt, igual que el relatiu a la presència catalana a la regió durant l'edat mitjana (Mendoza 2021; 2022). No sorprèn que, en la carta que va enviar a Estelrich el dia 26 d'abril, destaqués precisament aquests dos motius: «Entre las secciones es comptent: una destinada á l'estudi del folklore, de la bibliografía, de las costums dels jueus espanyols d'Orient; l'altra à les empreses dels catalans i dels aragonesos, tema sobre el cual i a encara no pocas investigacions a fer. Un català sera el encarregat d'aquesta secció i de concentrar tots els documents que l'y refereixen.»

26. Utilitzem la llista enviada a Rubió i Lluch com a font principal (Ayensa 2012: n. 896). En les cartes a Estelrich, Ximénez no menciona tots els membres, i, com veurem, sí que fa referència a algun que finalment no va entrar al comitè. Tanmateix, els seus comentaris personals són interessants, igual que les dades que aporta en una entrevista concedida a la revista *La Esfera* i publicada al setembre de 1927 (Gascó Contell 1927).

27. A la llista enviada a Rubió se'l presentava com a llicenciat en filosofia i dret. Muñoz Escámez (1866 – 1937) va escriure en diaris com *La Correspondencia* o *El Movimiento*

22. En les següents línies farem referència, de manera conjunta, a continguts provinents de les tres cartes, i anirem indicant la data corresponent entre parèntesis.

23. La carta també li comunicava la proposta de fer un viatge en vaixell a Grècia al març de 1928 per commemorar la batalla del riu Cefis en una expedició formada per catalans, valencians i provençals. En la seva resposta (Ayensa 2012: n. 900, amb data de 18 de juliol), Rubió i Lluch accepta el càrrec i suggereix de canviar el motiu de la commemoració per un de més pacífic, l'elogi de l'Àcròpoli de Pere IV.

tonio Sergio Sousa, antic ministre d'Instrucció Pública de Portugal i «humanista consumado» (Gascó Contell 1927).²⁸ Com a secretari general es va designar Rafael Roldán Sáez, llicenciat en dret i publicista —segons la llista remesa a Rubió— i un «humanista molt distinguit» —segons Ximénez (26/04).²⁹ La tresoreria va quedar en mans de Manuel Chalons, director de la sucursal parisenca del Banco Español del Río de la Plata. El comitè central tenia cinc vocals: Víctor A. Belaúnde, escriptor peruà, «hombre de alta cultura y orador eminente» (Gascó Contell 1927);³⁰ José G. Antuña, delegat de l'Uruguai a la Societat de Nacions;³¹ Isidoro López Lapuya, publicista i doctor en dret, «un archivo andando» (Gascó Contell 1927);³² Luis Ulloa, exdirector de la Bibliote-

Católico, va publicar diverses històries, sobretot infantils i juvenils, i va ser un redactor —prolífic— dels cèlebres contes de Calleja. A París, on va residir durant molts anys, va estar al capdavant de la Casa Editorial Hispano-Americana (o Ibero-Franco-Americana), activa entre el 1911 i el 1930. En alguns llocs, entre els quals la fitxa bibliogràfica de la Biblioteca Nacional de España, es dona com a any de la seva mort el 1953. Això no obstant, hem pogut comprovar, gràcies a la necrològica publicada a *ABC* (Sevilla, 16/11/1937: 20), que va morir el 1937. D'aquest document també n'hem extret algunes dades biogràfiques.

28. António Sérgio de Sousa (1883 – 1969) va ser ministre d'Instrucció Pública durant un brevíssim període, entre el desembre de 1923 i el febrer de 1924. Es va exiliar a París després del cop de maig de 1926, que havia posat fi a la Primera República Portuguesa.

29. Ximénez, en la carta, va girar els cognoms i es va referir a ell com a «Saenz [sic] Roldan». També va dir que era «de la Facultat de Lletres de Barcelona» (30/04), però en els arxius de la Universitat de Barcelona no n'hem trobat cap dada. Hi ha alguna informació dispersa en la premsa sobre la seva presència a París el 1928 i el 1941 (*Paris-midi* 18/04/1928: 5 [en un acte en què també van participar Muñoz Escámez i García Comín (*infra*)]; *El Hogar Español* 26/04/1941: 4). Podria ser el mateix home que es va jubilar el 1954 de l'ambaixada espanyola a París (BOE 15/07/1954: 4803).

30. Víctor Andrés Belaúnde (1883 – 1966) ja tenia una llarga experiència com a professor universitari, periodista, assagista i diplomàtic. Es va exiliar del Perú poc després del cop d'estat d'Augusto Leguía, el 1919. Va tornar al seu país el 1930 per integrar-se a l'assemblea constituent posterior a la caiguda de Leguía. Més tard arribaria a ser president de l'Assemblea General de les Nacions Unides i també del seu Consell de Seguretat, entre altres càrrecs.

31. A la llista enviada a Rubió hi consta com a José E. Antuña, però hem pogut comprovar que el diplomàtic uruguaià era José G. Antuña.

32. Isidoro López Lapuya residia des de feia dècades a París i col·laborava amb diferents diaris espanyols. Va escriure llibres d'un cert èxit, com *La bohemia española en París a fines del siglo pasado: desfile anecdótico de políticos, escritores, artistas, prospectores de negocios, buscavidas y desventurados* (1900; publicada precisament per l'editorial Ibero-Franco-Americana), i, en col·laboració amb José Ramón Mélida, *El sortilegio de Karnak: novela arqueológica* (1880). Ximénez, per aquest llibre, el va qualificar de «egiptòlogo que precedí a Ebers en la novela arqueológica»,

ca Nacional de Lima,³³ i Antonio Muñoz Pérez, publicista.³⁴ Per acabar, s'hi feia constar Sadurní Ximénez com a director de l'Escola a Atenes i se'l presentava com a Doctor en Lletres³⁵ i membre de la Société pour l'Encouragement des Études Grecques³⁶ i de la Société Asiatique de París.

En les cartes, Ximénez va esmentar alguns altres noms que, si bé finalment no van ocupar cap càrrec en l'organigrama de la institució, haurien participat en la seva constitució: l'ambaixador brasiler a París, Luis Martins de Souza Dantas,³⁷ i el diplomàtic espanyol Eduardo García Comín,³⁸ «canciller d'ambaixada, del Col·legi de Bolonia

i va detallar que havia inaugurat les conferències de llengua espanyola a la Sorbona el 1897 (Gascó Contell 1927). L'esmentada conferència duia el nom de *La Universidad de Salamanca y la cultura española en el siglo XIII*, i va ser pronunciada el 8 de desembre de 1897 (publicada a López Lapuya 1900).

33. Luis Ulloa Cisneros (1869 – 1936) va dirigir la Biblioteca Nacional de Lima entre el 1914 i el 1922. El 1927 va publicar una obra (*Colomb, catalan. La vraie genèse de la découverte de l'Amérique*) en què defensava l'origen català de Colom (Ximénez s'hi va referir en la carta del 30/04 i en l'entrevista de *La Esfera*, si bé, en aquesta última, es parla d'origen espanyol). En català, les tesis d'Ulloa es van publicar en dos llibres (*Cristófor Colom fou català: la veritable gènesi del descobriment i Noves proves de la catalanitat de Colom*). El segon volum, que té un pròleg de Valls i Taberner, va ser traduït per Alfons Maseras (*infra*) (<https://www.enciclopedia.cat/diccionari-dhistoriografia-catalana/luis-ulloa-cisneros>).

34. Amb la dificultat que suposa identificar algú que respon a un nom tan comú com aquest, hem localitzat diverses obres escrites per un Antonio Muñoz Pérez i publicades per l'Editorial Ibero-Franco-Americana. Semblen biografies de diferents personatges del món de les arts (Johann Sebastian Bach, François-Joseph Talma, Giacomo Meyerbeer, Christoph W. Gluck). També hem trobat un llibre escrit amb Muñoz Escámez i publicat per Payot el 1927, *Le Roi de la Sierra: El Tempranillo*. Consta així mateix com a traductor en algunes obres publicades per l'esmentada editorial. Finalment, hem localitzat un Muñoz Pérez entre els assistents a una vetllada organitzada per Muñoz Escámez (*La Opinión* 06/05/1927: 1, amb López Lapuya, Roldán, Ulloa, Sousa i el mateix Ximénez).

35. Malgrat que és molt probable que no acabés mai (o fins i tot no arribés a començar) cap carrera universitària: vegeu Mendoza 2021: 263-264 n. 6. Ell mateix ho admetia a *The Chicago Tribune* (Europa) 17/07/1927: 4; Gascó Contell 1927.

36. En realitat, hauria de ser Association i no Societé.

37. En la carta (26/04), sembla llegir-se «Santos Souza», però la indicació que era l'ambaixador del Brasil aclareix que es tractava de Luis Martins de Souza Dantas (1876 – 1954). Ja hem vist que, en el cas de Roldán Sáez, Ximénez havia capgirat i canviat els cognoms (Sáez per Sáenz). Souza Dantas ha estat especialment reconegut per haver ajudat a fugir centenars de perseguits pel nazisme expedint visats durant la Segona Guerra Mundial.

38. Eduardo García Comín (1883 – 1968) era, en aquells moments, el primer secretari de l'ambaixada espanyola a París. Va ser traslladat a Riga el 1929.

XX»³⁹ (30/04).⁴⁰ La composició final del comitè reflecteix, com dèiem, una gran varietat de perfils, amb les clamoroses excepcions, en vista de la naturalesa de l'institut, dels més indicats: historiadors, arqueòlegs o filòlegs clàssics de carrera. L'únic que sembla tenir una certa experiència, si bé limitada i des del més pur amateurisme, és el mateix Sadurní Ximénez. La resta, tot i que podien tenir un interès genuí en el món grec i ser homes d'àmplia cultura humanística, havien desenvolupat carreres molt diverses i allunyades dels estudis clàssics (diplomàcia, periodisme, publicitat, política, economia...), més enllà d'alguna petita incursió, puntual i com a aficionats, en alguna d'aquestes disciplines.

La constitució de l'Institut Arqueològic Iberoamericà d'Atenes va arribar a la premsa, i hem estat capaços de trobar diverses notícies que n'expliquen els objectius i els projectes.⁴¹ L'edició europea del *The Chicago Tribune* (17/07/1927: 4) hi va dedicar una columna, en què explicava els plans d'expansió de la institució per tot el Mediterrani oriental: una escola bizantina a Constantinoble,⁴² una d'egiptologia al Caire i una d'arqueologia bíblica a Jerusalem.⁴³ Amb tot, després d'aquesta sèrie de notícies al voltant de la seva fundació, no hi ha cap més informació sobre l'institut. Com va passar en tantes altres iniciatives del nostre personatge, l'institut es va dissoldre sense deixar cap rastre, abans fins i tot que se'n pogués començar a implementar el programa. Tal com veurem, però, a l'agost de 1928, Sadurní Ximénez encara no do-

nava per enterrat el projecte, i pensava que podria esdevenir una realitat el 1929.

Això no obstant, resulta destacable que el projecte de Ximénez confluis en el temps amb altres iniciatives destinades a establir institucions similars (catalanes o espanyoles) a Atenes. L'escola catalana d'arqueologia va tenir com a impulsors Bosch Gimpera i, sobretot, Francesc Cambó, que el 1928 va enviar el jove Gibert i Buch a formar-se a l'emparedat de Gabriel Welter, de l'Institut Arqueològic Alemany d'Atenes. Malgrat tot, la idea es va anar diluint de manera progressiva, fins que Cambó la va abandonar definitivament, el 1931 (Vidal 2016; 2021: 29-41). L'estreta relació entre Cambó i Ximénez, junt amb la presència d'aquesta idea en la introducció de *L'Asie Mineure en ruines* (Ximénez 1925: XVI), fa que ens plantejem la qüestió de fins a quin punt haurien pogut discutir-la i com s'haurien influït mútuament. Resulta complicat imaginar que dues persones que havien estat en contacte estret haguessin pogut concebre projectes tan semblants (recordem que Ximénez, inicialment, pensava establir un institut català) de manera independent i sense coneixement de l'altre.

Per altra banda, des de l'Escola Espanyola d'Història i Arqueologia a Roma, i sota la iniciativa de José Ramón Mélida,⁴⁴ també es va buscar crear un Institut Arqueològic Espanyol a Atenes (o Escola Espanyola d'Arqueologia a Atenes) (Bellón Ruiz 2010: 128-131). El procés s'hauria engegat l'agost de 1926, després de l'oferiment de les autoritats gregues. Al seu torn, la Junta de Relacions Culturals espanyola hauria demanat informes tècnics a l'Acadèmia de San Fernando i a José Ramón Mélida. Si bé comptaven amb la col·laboració expressa d'Alexandros Philadelphus (*infra*), les avaluacions van subratllar l'existència d'un gran nombre de dificultats pràctiques per tirar endavant el projecte a curt termini, malgrat que es van presentar alternatives i mecanismes per assentar les bases amb vista a la seva creació futura. Això no obstant, el projecte, tal com va passar amb el català i l'iberoamericà, mai no va arribar a cristal·litzar.⁴⁵

Un últim ingredient en tot plegat és la gira que Alexandros Philadelphus va fer per Espanya durant els mesos de juny i juliol de 1927.⁴⁶ Durant

39. Es refereix al Real Colegio de España a Bolonya, on, efectivament, va estudiar García Comín.

40. En les cartes també s'esmentava un bolivià, que hauria excavat amb Ximénez a Beòcia i que s'hauria interessat per l'institut (24/04). També hauria acompanyat el nostre home en el seu viatge per Grècia durant la primavera de 1927 (26/04, *infra*). No hem estat capaços de transcriure el cognom que apareix a la correspondència.

41. *The Chicago Tribune* (Europa) 28/06/1927: 2 (conté una llista dels membres del comitè); *Comoedia* 03/07/1927: 1-2 (hi va dedicar una llarga columna i hi inclogué un retrat de Ximénez), i *Heraldo de Madrid* 05/07/1927: 3 (lloava la iniciativa de Ximénez, de qui també adjuntà un retrat, però criticava que hagués decidit establir la seu a París i no a Espanya). Al setembre es va publicar la mencionada entrevista a *La Esfera* (Gascó Contell 1927). Més tardana és la columna d'Eduardo Núñez de Juan a *El Diario Palentino* (07/12/1928: 3), en què criticava la hipocresia de la premsa respecte a Sadurní Ximénez: si bé ara el lloaven perquè era el director de l'Escola a Atenes, mentre era a Espanya el van ignorar i va passar penúries. Més enllà d'aquest apunt, no hem trobat cap altre article sobre l'institut de 1928.

42. En l'article es parlava de l'existència d'un mecenes per a aquesta escola, potser en al·lusió a Chefik Bey (*supra*)?

43. Sobre l'escola d'egiptologia, vegeu també *La Voz* 18/06/1934: 3, en què s'especifica que el projecte havia de tenir un mecenes nord-americà.

44. Coautor, com hem vist, d'una novel·la, junt amb un dels vocals de l'Institut Iberoamericà, López Lapuya (vegeu n. 32).

45. Segons un informe signat per Mélida, amb data de 24 de març de 1928, l'autor estava al corrent de l'existència de l'Institut Iberoamericà (Archivo General de la Administración, 82-04113-00071).

46. Alexandros Philadelphus (1866 – 1955) va ser un reputat arqueòleg grec. Va estar al capdavant de múltiples

les diferents visites i conferències que va impartir, fonamentalment a Madrid i Barcelona, Philadelphus va expressar en diverses ocasions el desig que s'establís una escola arqueològica a Atenes, fos hispanoamericana, hispànica o espanyola.⁴⁷ L'arqueòleg grec coneixia el projecte de José Ramón Mérida, però també el de Sadurní Ximénez, amb qui havia tingut contacte.⁴⁸ No sabem si prioritza un dels dos o si els concebia compatibles, amb àmbits d'acció diferents. Resulta gairebé paradoxal que, amb aquest clima tan favorable, cap dels tres instituts no arribés a bon port. De fet, també resulta sorprenent que fos l'Institut Iberoamericà de Ximénez, una iniciativa *privada* i impulsada per algú amb recursos econòmics limitats, el projecte que avancés més en el seu propòsit, ja que es va arribar a constituir formalment —no com els altres dos, que, tot i gaudir de més suport públic, no van germinar mai.

La correspondència entre Estelrich i Ximénez encara revela un altre projecte: l'organització d'un viatge o creuer català a terres gregues. Aquesta empresa, malgrat que no es va arribar a dur a terme, suposa un notable antecedent del famós creuer universitari de 1933 (Gracia Alonso i

excavacions (Sició, Atenes, Nicòpolis...) i va dirigir diversos museus, com el d'Olimpia, el de l'Acropolis o el Museu Arqueològic Nacional grec. Sobre l'estada de Philadelphus a l'Empordà durant l'estiu de 1927, vegeu Ayensa 2017.

47. *La Veu de Catalunya* 08/06/1927: 1, 29/06/1927: 4 («Institut hispànic a Atenes»); *La Nación* 08/06/1927: 11, 15/06/1927: 5 («Escuela Arqueológica Española en Atenas»); *La Libertad* 09/06/1927: 7 («Instituto Hispanoamericano en Atenas»), 23/06/1927: 7; *El Liberal* (Madrid) 09/06/1927: 4 («Instituto hispanoamericano en Atenas»), 17/06/1927: 3 («que España cuente con una Escuela arqueológica en la capital de Grecia, y que sea su director D. José Ramón Mérida»), 02/07/1927: 3; *La Época* 11/06/1927: 1; 16/06/1927: 1-2 («que España cuente con una Escuela arqueológica en la capital de Grecia, y que sea su director don José Ramón Mérida»); *La Vanguardia* 14/06/1927: 22, 25/06/1927: 5, 29/06/1927: 9 («instituto hispánico en Atenas»), 30/06/1927: 10, 02/07/1927: 11 («Instituto Hispánico de Estudios Helénicos en Atenas»); *La Correspondencia de Valencia* 22/06/1927: 3 («Instituto Arqueológico español en Grecia»); *La Publicidad* 29/06/1927: 5 («Institut hispànic a Atenes»), 03/07/1927: 6, 06/07/1927: 7; *El Diluvio* 30/06/1927: 22 («Institut hispànic en Atenas»), 03/07/1927: 14 («Institut Hispànic de Estudios Helénicos en Atenas»). En l'article publicat a *Le Messenger d'Athènes* un any abans (15/08/1926: 1-2), Philadelphus advocava per un Institut Hispanoamericà.

48. Com hem vist, el nom de Mérida apareix en algunes de les cròniques de la nota anterior. Pel que fa a Ximénez, s'esmenta el projecte en l'article de *Le Messenger d'Athènes* (15/08/1926: 1-2), que recull les explicacions del nostre home. A més, en la correspondència amb Estelrich s'evidencia que Sadurní Ximénez estava en contacte amb Philadelphus (carta del 24/04/1927; *infra*), aspecte que ja havíem comprovat gràcies a l'afirmació del mateix arqueòleg grec segons la qual havia estat l'intermediari per als permisos de l'excavació a l'oracle de Trofoni (vegeu n. 4).

Fullola Pericot 2006; Maluquer de Motes 2017). En les cartes, el pla apareix entrelligat, i en moltes ocasions contraposat, a la celebració de les festes de Delfos del maig de 1927, que organitzaven el poeta grec Angelos Sikelianos i la seva esposa, Eva Palmer-Sikelianos, i a les quals va assistir Joan Estelrich.

La primera referència al projecte que trobem, en la carta del 26 de març de 1927, probablement era una proposta per fer un viatge conjunt per assistir als actes de Delfos. Ximénez comunicava a Estelrich que rebria un missatge de la companyia grega de vapors amb informacions sobre el viatge d'anada i tornada entre Marsella i el Pireu.⁴⁹ Des del port grec, iniciarien una llarga excursió, al marge, en part, de les activitats oficials lligades a les festes:

El viatge á Delphos el farem per terra – automóvil (Daphné, Eleusis, El Citheron, camps de batalla de Platea y a Leuctra, Tebas, Orchoméne (batalla de Cephise) y Lebadia). De Lebadia á Delphes, a peu per Hosios Lukas (Helico) y Arachova (Parnassos). El retorn es podria fer per el [vaixell] «Syros», de Ytea al Pireu y luego continuar la croisière, profint de les excursions previstas en el programa: 8º dia: Arribada á Atenes, estada de un dia á Atenes; 9º dia: cap Sunion; 10º dia: estada Egina; 11º dia: el matí á Atenes, la tarda partida per Marsella.

Aquest cert distanciament respecte als actes de Delfos es va anar transformant en un clar escepticisme, i fins i tot desdeny, en les següents cartes. És en la del dia 16 d'abril que Ximénez s'expressa amb més vehemència sobre el particular, com bé mostren les línies inicials:

Lo de Delphes pren el caracter d'un fracàs. La propaganda a sigut mal feta, li han donat un aspect massa turistic (o sigui de especulació), i la gent s'escama. Alguns han prés diners per fer atmósfera i no han fet més quel seu propi negoci.

La missiva se centrava a relatar la desastrosa vetllada celebrada a París com a prolegomen de les festes dèlfiques.⁵⁰ Ximénez va destacar, en primer lloc, que les principals autoritats acadèmiques de França havien donat l'esquena a l'acte. Gustave Fougères⁵¹ n'havia de ser el conferenci-

49. Ximénez havia aconseguit una rebaixa en el preu. També adjuntava «el prospecte del Cynex, aparato cinematographic que, a la meva opinió, es el mes practic per voyage».

50. Trobem un anunci de la festa a *L'Intransigent* 01/04/1927: 2. Es va publicar una crònica de l'esdeveniment a *Le Gaulois* 04/04/1927: 4.

51. Gustave Fougères (1863 – 1927) va ser un important arqueòleg francès, especialista en la Grècia arcaica. Havia estat director de l'Escola Francesa d'Atenes entre el 1913 i el 1919. Quan va deixar el càrrec, va tornar al seu país i va impartir classes d'arqueologia a la Sorbona fins al final de

ant, però “es va retirar en bon ordre i els altres també”. L'únic personatge de pes present va ser Theodore Reinach,⁵² que va donar pas a la presentació d'un mestre d'escola:⁵³ «El mal es va limitar a llegir uns fragments d'un llibre d'en Bourguet,⁵⁴ de l'École française d'Athènes il·lustran-los amb projeccions d'en Boissonnas⁵⁵ ¡Un desastre!» La part musical de la vetllada tampoc no va ser gaire més reeixida:

Una senyora⁵⁶ havia de cantar l'Himne delphique [vegeu n. 66], i al mitg de la cansó li va fallar la veu. Una ballarina estava en agenda de ballar danses grecques, i va ballar la danse d'Anitra, d'en Grieg⁵⁷! A la sala, un centenar de persones. A la sortida, un senyor cridava: “ce n'est pas serieuse!”

La festa («comedia, qui s'anunciava com un grand aconteixement [...] servia per justificar la subvenció rebuda») confirmava els presagis de Ximénez, que augurava un fracàs. A la indiferència o, fins i tot, el boicot dels grecs («La premsa d'Atenes n'a parlat molt poc, casi res. [...] Els grecs mateixos s'han encarregat de saboter la festa») s'hi sumava la resposta freda de França. Molts s'havien fet enrere, inclosos els acompanyants de Ximénez («Ahí expiraba el terme per les

la seva vida, (desembre de 1927). Formava part de l'Institut de France com a membre de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres.

52. Theodore Reinach (1860 – 1928) va exercir —entre altres ocupacions— d'epigrafista, arqueòleg, filòleg i historiador. El 1890 havia descobert a Delfos la notació musical d'un himne a Apol·lo, el mateix que es va interpretar, amb poca fortuna, en aquella vetllada (*infra*).

53. Segons la crònica de *Le Gaulois*, els conferenciant van ser dos: Abel Humbert i Jean Schweitzer (Schweitzer?). Del primer, l'única informació útil és la incorporació, el 1938, a la Société d'Histoire et d'Archéologie de Chalon-sur-Saône (*Mémoires* 28: 30), en què se'l designava com a «professeur au Collège». Sobre el segon no hi ha cap dada que permeti una proposta clara d'identificació.

54. Emile Bourguet (1868 – 1939) va participar activament en les campanyes franceses a Delfos, sobre les quals va publicar nombrosos llibres, com *Les ruines de Delphes* (1914) i *Delphes* (1925), i diversos volums centrats en les inscripcions del jaciment.

55. Frédéric Boissonnas (1858 – 1946) va ser un fotògraf suís que, entre el 1903 i el 1919, va fer múltiples viatges a Grècia, fruit dels quals va publicar 14 àlbums fotogràfics. A la tardor d'aquell mateix any, Ximénez participaria en una ascensió al mont Olimp liderada per Boissonnas i el seu fill (*infra*).

56. Segons l'esmentada crònica de *Le Gaulois*, era Sonia Verbitzky, una cantant ucraïnesa refugiada a París i d'una certa fama en aquella època.

57. Subratllat a l'original. La ballarina era Mona Païva de l'Opéra-Comique, segons *Le Gaulois*. El 1927, la fotògrafa grega Nelly (Elli Sougioultzoglou-Seraïdari) la va retratar nua i dansant enmig de l'Acròpolis d'Atenes. Grieg, evidentment, és Edvard Grieg (1843 – 1907), compositor noruec.

inscripcions, dels meus ningú s'ha inscrit»), cosa que l'obligava a canviar la ruta abans descrita («el meu plan d'anarhi per altres vies era millor; pero era necessari que fossim una petita colla»).

El desànim vers les festes de Delfos es veia contrarestat per l'entusiasme per organitzar una excursió catalana al setembre. La proposta li hauria arribat de la companyia Neptú:

El vapor aniria a Barcelona prendria els excursionistes i els restituiria a Barcelona. Itinerari complet de tota la Grècia, fet amb calma, confort, i a preus excessivament modics de modo que qualsevol y pugui anar. M'a proposat de traçar un programa d'un mes. (De Barcelona a Barcelona).

Allavors s'aurà a Atenes una recepció oficial de part de l'Universitat, de la Societat Arqueologica, del Govern.

En el programa, una festa en la plana del Cephise: campament amb les banderes de Catalunya, de Provença, de Sicília, etc. – tots els estandarts que portaven els almogavers en la seva expedició d'Orient⁵⁸. Visites a Olímpia, Delphes, Amphisa, Delos, Corinto, Micenes, les Termopiles, el Tempe, etc. etc.

Si el plan li semba bó, es podria desde luego organitzar la propaganda. Crec que será possible comptar amb gents de Perpigná, de Narbona, Montpeller, etc.

A bordo, orquesta y cinema. Sr Boissonnas [vegeu n. 55] ens facilitarà projeccions de tota la Grècia. Durant el viatge conferències.

Com veiem, Sadurní Ximénez va trigar ben poc a desenvolupar un programa complet, que incloïa les visites, les recepcions oficials i els entreteniments a bord. En la següent carta, del dia 19 d'abril, tornava a esmentar la companyia Neptú, si bé en aquesta ocasió sembla que amb motiu de les gestions per adquirir un bitllet per a Estelrich. Aprofitava també la breu missiva per informar que partiria cap a Grècia, a tot tardar, el dia 30. L'endemà va tornar a escriure a Joan Estelrich, en aquest cas, de manera més extensa. En la carta mostrava de nou un marcat escepticisme vers les festes de Delfos, en contrast amb les grans esperances dipositades en l'expedició catalana:

Solament vint persones s'han inscrit per l'expedició a Delphes⁵⁹. La meva previsió ha sigut justa. La premsa atenenca continua a guardar un discret mutisme, jo aniré a Grece; pero em sembla que, durant

58. Idea que, ja hem vist (n. 23), apareixia també en la carta de Muñoz Escámez a Rubió i Lluch. Això indicaria que la idea original hauria estat de Ximénez, que, com ja s'ha dit, va mostrar en múltiples ocasions un gran interès per les gestes catalanes a Grècia i Anatòlia.

59. Entenem que es refereix a l'expedició oficial francesa que partiria de Marsella amb el *Patris II* (vegeu n. 75). Aquesta expedició va estar fonamentalment composta per escriptors i periodistes com André Billy, Gabriel Boissy, Marcel Boulenger, Eugene Marsan, Mario Meunier i Pierre Plesis (*L'Action Française* 30/04/1927: 3).

les fêtes, no em mouré d'Atenes, a menos que no em trovi a Lebadia.

Com veurem, no seria la darrera ocasió en què expressaria la seva preferència per no acostar-se a les celebracions de Delfos en preveure'n el fracàs. Les expectatives quant al viatge que ell mateix havia organitzat, com revela la carta del dia 20 d'abril, no podien ser més distintes:

En cambi, lo del'excursió colectiva de Septiembre (de Barcelona a Barcelona, visitant tota la Grecia y les illes) es presenta molt bé. Un vapor de la "Neptú", el "Syros" (que aquests ultims dias ha transportat una expedició d'Alemanya a Grecia) seria per a la nostre disposició. Jo m'arreglaré per qu'en Sikelianos ens fés els honors a Delphes [allavors será la verdadera festa a Delphes y cumplira en un honor.] y perque la recepció dels expedicionaris tingués un caràcter oficial. Caldrá formar á Barcelona un Comité d'organización - en sembla qu'això no serà difícil - En Rubió q'acceptaria la presidencia del Comité?

Amb tota aquesta informació, sembla força probable que fos Sadurní Ximénez qui va proposar al comitè de l'Institut Iberoamericà que Rubió i Lluch fos el representant de l'ens a Barcelona. En el nou missatge que Sadurní Ximénez va enviar a Estelrich, el dia 24, sembla que necessitava convèncer-se que la renúncia al seu viatge particular era la millor opció, i, de fet, es mostrava interessat ara a unir-se a l'expedició oficial francesa:

Tinc empenyo en viatja a el Patris II⁶⁰, perque hi adverteixo que Grecia, amb tota la seva hospitalitat y altres bones coses, es un país difícil per l'estranger; anar-hi seul, en temps aquests, per un itinerari particular i sensa coneixe la llengua resultarà molt complicat y costós.

Estelrich sí que havia aconseguit sumar-se a aquesta expedició, i, de fet, Ximénez li va enviar aquesta carta a Marsella —des d'on el vaixell havia de partir rumb a Grècia— a la mateixa adreça que s'indicava en una missiva per a Philadelphus.⁶¹

60. Vaixell que la Companyia de Navegació nacional grega va utilitzar per fer el viatge entre Marsella i el Pireu per traslladar els assistents francesos (*Comoedia* 18/04/1927: 1), amb sortida el 30 d'abril i arribada prevista el 4 de maig.

61. El missatge del text no és clar, però sembla deduir-se que Ximénez hauria actuat com a intermediari entre Estelrich i Philadelphus fent arribar al segon una carta del primer: «Per si acás aquesta carta tingués retar li envio á Marsella a la direcció que m'indica la carta per a Philadelphus; aquest senyoreu el podrà posar en relatiu amb totom i jo li indico en la carta. Els seus amics sont també els meus.» També prometia posar-lo en contacte amb un català resident a Atenes, canceller perpetu de la legació espanyola. No ens ha estat possible desxifrar-ne el nom (Al-dabó?) ni trobar cap individu que concordi amb aquestes dades.

Finalment, Sadurní va haver de viatjar pels seus propis mitjans, tal com va explicar en la missiva del dia 26 d'abril: «Jo partiré per Brindisi, Santi Quaranta [actual Sarandë, Albània], Janina, Metsove, y per la Tessalia, en auto.» L'hi van acompanyar el seu col·lega bolivià (vegeu n. 40) i dues estudiants nord-americanes.⁶² En la carta es fa al·lusió a una edició de Pausànies que li faria arribar a Marsella a través de Maseras.⁶³ També va posar en contacte aquest darrer amb el director de la companyia Neptú, deixant-lo a càrrec dels detalls organitzatius de l'excursió catalana del setembre, si bé el programa continuava sent el que Ximénez havia elaborat prèviament. El maonès no va deixar passar l'oportunitat de menysprear, un cop més, les festes de Delfos de Sikelianos:

Lo de Delphes te per mí una importancia secundaria. Segons em vegi las cosas á la meva arribada á Grecia, ni siquiera pujaré á Delphes, perque tinc molt que fer á Atenes; y, después de tot, prefereixo Delphes en mitg de la calma de la muntagna i tal com es, sença soroll turistic.

62. No hem estat capaços de transcriure els seus noms, si bé sabem que provenien de l'Smith College de Boston i Harvard. Hem consultat els informes anuals corresponents de l'Escola Americana d'Atenes i el directori d'estudiants, però no hem pogut trobar cap cas en què confluïssin les universitats d'origen, l'any de campanya i un nom que pogués concordar amb les grafies de la carta. La documentació es pot consultar als corresponents apartats a <https://www.ascsa.edu.gr/research/personal-papers-and-archives/other-useful-resources>; data d'accés: 14/01/2021.

63. Alfons Maseras i Galtés (1884 – 1939), home de lletres català. Durant l'exili parisenc, fruit de la dictadura de Primo de Rivera, va dirigir *Le Courier Catalan*. Amb Joan Estelrich, va col·laborar estretament amb Expansió Catalana i la Societat d'Éditions Raymond Lulle, entre d'altres (<https://www.encyclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana/alfons-maseras-i-galtes>). Pel que fa al llibre, Ximénez recomanava a Estelrich deixar la lectura del Pausànies per a després del viatge. En canvi, com a guies, considerava més útils *Grèce* o *Guide de la Grèce*, de Gustave Fougères (1909, amb una segona edició de 1911), i *Les monuments d'Athènes*, de Philadelphus (1924). En la correspondència entre Maseras i Estelrich del fons del darrer, que es conserva a la Biblioteca de Catalunya, hi ha dues cartes d'aquelles dates que amplien la informació. Les missives només porten com a data, respectivament, dilluns 25 i dimarts 26, que corresponen al mes d'abril, tot i que en l'ordenació interna del plec apareixen amb les de setembre. Després de rebre una carta d'Estelrich del dia 21, el dilluns Maseras es va posar en contacte amb Ximénez i va cercar una edició del Pausànies. Maseras només va trobar una traducció feta per Clavier en sis volums (1821-1824). També indicava que, en cas que fos possible, faria que el mateix Ximénez li entregués un exemplar a Marsella. El dia 26 al matí es van reunir Alfons Maseras i Sadurní Ximénez, que també li va comunicar que partiria des de Brindisi, alhora que li indicava que només li serien útils els volums I i IV de Pausànies i li recomanava l'obra de Fougères, tal com va consignar en la carta que Ximénez va enviar directament a Estelrich.

El dia 30 va escriure una altra carta en què informava que partiria aquell vespre per embarcar-se, dos dies després, a Brindisi, i es lamentava que no s'havia trobat amb Estelrich —cal pensar que a Marsella— per un dia (significava això que no havia perdut l'esperança de pujar al Patris II?). No sabem del cert si finalment Ximénez es va animar a pujar a Delfos. Va publicar algunes cròniques, però totes foren escrites abans dels actes, que es van celebrar el 9 i el 10 de maig (*D'ací d'Allà* Maig 1927: 136-138; *La Vanguardia* 13/05/1927: 5; *La Prensa* 19/05/1927: 1). En aquests articles no queda gaire rastre del ressenyable escepticisme que hem notat en les seves cartes. Les festes van tenir com a acte central una representació en grec modern del *Prometeu encadenat* d'Èsquil, a part d'espectacles de dansa, recitals musicals, concursos atlètics i exposicions artístiques. Estelrich, que sí que hi va assistir, en va fer una descripció elogiosa en diversos articles i entrevistes (*La Publicitat* 31/05/1927: 1; *La Veu de Catalunya* 31/05/1927: 5; *El Sol* 02/06/1927: 9; *D'ací d'Allà* Juliol 1927: 220-224 [en què mencionà Ximénez, però només per fer referència a *L'Asie Mineure en ruines*]). Malgrat les pessimistes prediccions de Ximénez, les festes van ser un èxit i es van repetir el 1930.

De nou, el rastre dels projectes de Ximénez desapareix completament.⁶⁴ És ben possible que el nostre personatge romangués uns mesos més a Grècia. Hi era al setembre de 1927, quan va

64. En la correspondència entre Ximénez i Estelrich conservada a la Biblioteca Nacional de Catalunya s'hi inclouen tres cartes, del maig i el juny de 1927, escrites amb paper de l'encarregat de negocis d'Espanya a Atenes. Tenim diversos indicis (cal·ligrafia, idioma, expressió, contingut, signatura) que fan pensar que no van ser escrites per Sadurní Ximénez. D'altra banda, tenim tres documents més, sense data. En l'un hi ha una petita nota que duu únicament com a indicatiu «Neuilly 28» (el darrer número no és clar), amb el laconic text: «Amic Estelrich – He rebut la seva carta. Entés. Li estimaria que m'enviés un número de la Revista de Catalunya. Molt aviat tindrà la meua col·laboració. Sempre vostre amic, S. Ximénez.» És probable que el número indiqués el dia i no l'any. Pel seu contingut, ens inclinem per ubicar-la en la sèrie de cartes de finals de 1925 i principis del 1926 (en la carta del 10 d'octubre ja li demanava un exemplar de la *Revista de Catalunya*; Mendoza 2022: 183). Un altre document només duu com a indicació «Divendres» i s'hi pot llegir una proposta per anar a dinar a un restaurant a París. Això indicaria que va ser escrit durant una de les estades d'Estelrich a la capital francesa. Tanmateix, a diferència de la carta que duia una indicació afegida de «1926» (vegeu n. 15), aquesta no conserva cap altre indicatiu que permeti suggerir una datació clara. I, finalment, hi ha un retall de *La Veu de Catalunya* amb la següent nota: «Reproduïu sempre tot quant diguin els diaris del exterior sobre coses de Catalunya/Feu-ho amb tota l'ampulositat possible.» La notícia del retall sobre la premsa cubana i la Fundació Bernat Metge va ser publicada el dia 3 de gener de 1926 (4).

dur a terme l'última gran empresa de què tenim constància per a aquests frenètics anys: l'ascens al mont Olimp.⁶⁵

A principis de setembre de 1927, un grup encapçalat pel suís Boissonas (vegeu n. 55) i el seu fill va pujar a la muntanya sagrada grega (*Gazette de Lausanne* 02/10/1927: 1-2; *Comoedia* 03/10/1927: 1). L'expedició va reunir una barreja de nacionalitats (suïssos, anglesos, grecs, francesos, nord-americans) i professions (fotògrafs, acadèmics, polítics, militars, periodistes, geògrafs). La presència de Ximénez no va passar desapercebuda (aleshores tenia 74 anys),⁶⁶ i Samuel Baud-Bovy, professor suís participant en l'excursió, en una crònica que va enviar a la *Gazette de Lausanne*, el va descriure així: «À l'arrière-garde, balancés sur leurs mulets cheminant M. le prof. Ximenes, qui, trompé sur le jour du départ, fera toute l'expédition en complet et en bottines de ville, guêtres aux chevilles et foulard au cou.» El nostre home també va fer gala de la seva erudició («dont l'érudition est égale à son habileté tout espagnole à chevaucher le mulet») i, en trobar-se el grup amb el monestir d'Agios Dionysios, els va il·lustrar sobre els seus orígens. Ximénez, potser per la seva edat, no va participar tan activament en l'excursió, i sovint es quedava al campament llegint el seu inseparable Pausànies: «Et chaque matin, notre caravane se met en route, laissant pour garder le camp et pour surveiller le cuisinier M. Ximenes, auquel Pausanias tiendra fidèle compagnie.» També al campament podria haver-se empescat el projecte d'instal·lar una estació meteorològica, tal com afirmava el text de la *Comoedia*.⁶⁷ No serà el darrer cop que aquest ascens tindrà un paper significatiu en la vida del maonès, com veurem en relació amb la trobada entre Josep Pla i Sadurní Ximénez, un any més tard, a Suècia.

1928: l'any de Pla

Tenim escasses dades sobre Ximénez per a bona part de l'any 1928, si bé és possible que romangués a Grècia. A l'abril el podríem ubicar a Atenes, en vista d'un article que va publicar a *La Vanguardia*, en què fa una ressenya d'una conferència de Sir Arthur Evans a la Societat Arqueo-

65. Anteriorment havia publicat un article sobre muntanyisme al *D'ací d'Allà* del maig de 1921: 382-384.

66. L'article de la *Comoedia* ja destacava que Ximénez havia recorregut a peu tot Grècia cinquanta anys enrere.

67. Posteriorment, també incorporaria aparells sismològics a la projectada estació: *Obermosel-Zeitung* 05/06/1928: 3. No era la primera vegada que Sadurní Ximénez apareixia relacionat amb la instal·lació d'estacions meteorològiques. Molts anys enrere ja n'hauria establert (o planejat fer-ho) als Pamirs i a les Xafarines. Vegeu Mendoza 2021: 277.

lògica d'Atenes (*La Vanguardia* 18/04/1928: 5). En una carta que Nausica Palamàs⁶⁸ envia a Antoni Rubió i Lluch el 13 de maig des de la capital grega, l'informa que Sadurní Ximénez té la intenció de viatjar a Barcelona i París ben aviat, i que espera poder reunir-se amb ell (Ayensa 2012: n. 928). És possible, però, que al juny encara s'estigués a Grècia, com semblen testimoniar informacions relatives a la projectada estació meteorològica al mont Olimp (vegeu n. 67).

Desconeixem si Sadurní Ximénez es va dirigir finalment a Barcelona i París, però sí que sabem que al mes d'agost ja era a Suècia.⁶⁹ Va concedir una entrevista a l'*Svenska Dagbladet* (25/08/1928: 9), que el va presentar com un reputat arqueòleg (també li va donar el tractament de «professor») que havia excavat a Grècia, Mesopotàmia i Rússia. Se'l feia també autor d'una cinquantena de treballs científics, si bé se'n catalogava una part com a «ficció» (*skönlitterära*). Ximénez declarava que el seu objectiu era fer una sèrie de conferències arqueològiques a Estocolm, Göteborg i Uppsala, i que, amb aquest propòsit, havia arribat al país amb tres-centes diapositives i 1.500 metres de pel·lícula, a part de manuscrits i notes personals. També va afirmar que planejava quedar-s'hi dos mesos, temps durant el qual pretenia publicar un llibre que duria per títol *Ma vie parmi les adoreurs du Diable*.⁷⁰ En l'entrevista també va aprofitar per lloar l'arqueologia sueca, en especial, els treballs realitzats als jaciments grecs de Dendra i Àsine, situats tots dos a l'Argòlida i excavats per equips liderats per l'arqueòleg suc Axel W. Persson a la dècada de 1920. Va destacar la contribució i l'interès del príncep hereu (el futur rei Gustau Adolf VI), que havia participat en els treballs a Àsine i a qui pretenia entregar una còpia de *L'Asie Mineure en ruines*. Finalment, igual que ell mateix havia impulsat la creació de l'institut iberoamericana, encoratjava Suècia a establir la seva pròpia escola arqueològica a Atenes (que, finalment, va ser

fundada el 1948). És aquesta la seva darrera menció de l'institut, en espera de poder establir-ne la seu a Atenes l'any següent.⁷¹ També a principis de 1929 Ximénez planejava reprendre les excavacions a Beòcia, a l'oracle de Trofoni, que confiava que traguessin a la llum innumbrables estàtues i mosaics. A més, afegia que, d'acord amb els seus càlculs, els treballs s'allargarien sis anys i el cost ascendiria a un milió de francs.

A la tardor de 1928 es trobaria a Estocolm amb Josep Pla. L'escriptor empordanès va quedar captivat pel nostre personatge, i, el 1934, després de la conferència pronunciada per Cambó com a homenatge pòstum, va publicar una sèrie d'articles a *La Veu del Diumenge*, suplement de *La Veu de Catalunya*. Aquests textos van ser publicats de nou en castellà (amb algunes modificacions) uns anys més tard a *Destino*, i, finalment, van formar un capítol dels *Homenots*.⁷² Pla va narrar en primera persona les desventures per Suècia del vell Ximénez, però en la peça també hi va incloure múltiples digressions que acabaven dibuixant un veritable perfil del personatge, alhora que en repassaven l'interessant recorregut vital. Això no obstant, cal certa precaució a l'hora d'interpretar literalment algunes de les històries. En alguns punts és perceptible la ploma de Pla, això és, les llicències artístiques que es concedeix, o bé l'efecte deformador de la distància temporal entre els fets i la redacció. Tampoc no es pot obviar la possible intervenció del mateix Sadurní Ximénez, que tendia a embellir alguns episodis de la seva vida.⁷³ En aquest article, però, ens cenyirem als fets de la tardor de 1928 a Estocolm.

71. En l'informe de Mérida (vegeu n. 45) de març del 1928 no es feia referència a l'institut com un projecte ja extint, sinó que s'entenia que encara estava en vigor. De fet, es proposava fer-ne servir, temporalment, les instal·lacions, juntament amb les de l'Escola Francesa, per acollir els primers pensionats de la planejada acadèmia oficial espanyola fins que no es disposés d'un centre propi.

72. La versió que apareix a *Homenots* (Pla 1969: 519-558) presenta escassos canvis respecte a les aparegudes a *La Veu del Diumenge* (20/05/1934: 1, 27/05/1934: 1, 03/06/1934: 1, 10/06/1934: 1, 24/06/1934: 1, 15/07/1934: 1) i a *Destino* (20/06/1942: 6-7, 27/06/1942: 6-7, 04/07/1942: 6-7; més un aclariment de Pla, en l'edició del 08/08/1942: 8, en què nega qualsevol rastre de sionisme o filosemitisme en Ximénez). Per comoditat, tret que hi hagi alguna diferència significativa entre les versions existents, donarem com a única referència la corresponent al llibre *Homenots*.

73. Vegeu, per exemple, el contrast entre la pintoresca versió de la seva fugida de Polònia durant la Guerra polonesosoviètica (Pla 1969: 522) i la més prosaica que, anys més tard, explica el fill de Sadurní Ximénez (*ABC* 26/12/1992: 34), en la qual el nostre home ni tan sols és present, cosa que sembla concordar amb les dades biogràfiques que coneixem d'ell per a aquells anys. Cf. Pastor Petit 1988: 60; Limón Pons 2014: 148. També observem que Pla es va decantar per les explicacions més sucoses. Així, per exemple,

68. Nausica Palamàs (1887 – 1958) era filla del poeta grec Kostís Palamàs. Va acompanyar Philadelpheus en la seva estada per terres empordaneses a l'estiu de 1927: vegeu Ayensa 2017.

69. Un article publicat a *La Vanguardia* 12/08/1928: 5-6 (sobre Narvik, a Noruega) també sembla indicar que era a Escandinàvia un temps abans. Segons Pla (1969: 520), hi va arribar procedent de Grècia; per tant, no hauria passat finalment per París ni per Barcelona.

70. Segons l'article, Ximénez assegurava que ja s'havia publicat en francès i anglès. El títol era una clara referència als iazidites, les terres dels quals havia visitat el 1894 (Mendoza 2021: 281-284). El 1912 havia publicat en la seva revista, *Archives Asiatiques*, una sèrie d'articles amb el títol «Au Pays du Diable. Excursion chez les Yézidis», en què relatava aquesta expedició. No hem trobat cap traducció a l'anglès d'aquests textos ni cap volum en francès publicats amb aquest nom.

Josep Pla ja coneixia de vista el nostre home, de l'Ateneu Barcelonès.⁷⁴ Li va anunciar la seva arribada el senyor Davidson, de la secció de Premsa del Ministeri d'Afers Estrangers. La policia sueca prenia precaucions addicionals, si bé molt lleugeres, per la pròxima visita del rei Alfons XIII a Suècia, qui arribà a Estocolm el dia 14 de setembre. Pla era a Suècia des de la primera quinzena d'agost (*La Veu de Catalunya* 14/08/1928: 1), i Ximénez possiblement des de la segona,⁷⁵ però sembla que no es van reunir fins al mes de novembre.⁷⁶ El segon ja havia començat a impartir les anunciades conferències, i el dia 12 d'octubre havia participat en un acte organitzat per a la Societat Suecoiberoamericana (*Svensk-Spanska Sällskapet*). Durant la vetllada, celebrada al Grand Hôtel Royal, Sadurní Ximénez va pronunciar una conferència sota el títol *El misticismo ibero-nórdico en la literatura y en el arte*, que va acompanyar de diapositives (*Svenska Dagbladet* 09/10/1928: 17, 10/10/1928: 12, 13/10/1928: 8). L'acte també va constar de l'exhibició d'un film sobre la recent visita del rei Alfons XIII a Suècia i un recital de piano de peces de Manuel de Falla, el pare Soler i Manuel Infante a càrrec de Kerstin Strömberg. A continuació, hi va haver sopar i ball. A l'acte hi van assistir representants diplomàtics d'Espanya, l'Equador, l'Argentina, el Brasil i Mèxic. Del contingut de la presentació en trobem uns pocs detalls en una entrevista que va concedir al *Dagens Nyheter* ja al mes de novembre (16/11/1928: 11). La ponència s'hauria centrat en la influència de Santa Brígida de Suècia sobre Teresa de Jesús i en la manera com aquesta connexió s'explicitava a través de la literatura, la pintura i l'arquitectura. Per a la recerca, hauria comptat amb l'ajuda d'una jove, la senyoreta Smolder, que s'hauria desplaçat

a la Biblioteca Reial⁷⁷ per prendre notes, les quals haurien servit a Sadurní Ximénez per elaborar el treball. Tan interessant li va semblar aquest tema, de primer conjuntural,⁷⁸ que va pensar a allargar unes setmanes més la seva estada per recopilar informació⁷⁹ i, de tornada a París, publicar un llibre, potser a la primavera següent. Així mateix, declarava que tenia intenció de marxar després a Grècia, potser per emprendre les excavacions a Beòcia que havia mencionat en l'entrevista del mes d'agost. Finalment, afirmava que encara no s'havia decidit on es projectaria el film de l'Olimp (possiblement, tant a Uppsala com a Estocolm) i ratificava la seva intenció de lliurar un exemplar de *L'Asie Mineure en ruïnes* al príncep hereu.

Pla va fer un retrat gairebé caricaturesc del nostre personatge i els seus propòsits. Si bé va reportar, com recollien les entrevistes de la premsa sueca, que l'objectiu oficial de Ximénez era fer una sèrie de conferències a Suècia, va centrar l'atenció, gairebé en exclusiva, en la pel·lícula sobre l'ascensió a l'Olimp. Pla va simplificar els detalls sobre aquesta expedició i va dir que només hi havien participat estudiants i pensionats de l'Escola Americana d'Atenes.⁸⁰ A més, va gairebé reduir el contingut del film arqueològic a «les llargues i magnífiques cames de les senyorettes americanes», a les quals es va referir repetidament (Pla 1969: 530-531). Això va servir a Pla (1969: 533-535) per introduir dues anècdotes humorístiques sobre la presentació de les imatges de les «pantorilles» a un sacerdot catòlic i a un rector protestant d'Uppsala, que van declinar exhibir la pel·lícula. L'escriptor va presentar Ximénez com un quixot

l'empordanès prefereix que el viatge de Ximénez a l'Àsia Central respongui a una missió d'espionatge secreta abans que a un interès purament intel·lectual (Pla 1969: 529-530, 550). Sobre el viatge de Ximénez a aquesta regió, vegeu Mendoza 2021: 276-281.

74. Segons consta en els registres de l'Ateneu (*Llibre de registre de socis transeïants*), Sadurní Ximénez havia estat soci (i havia deixat de ser-ho) d'aquesta entitat els anys 1920 i 1921. Agraïm aquestes dades a Marta Bilbeny, de la biblioteca de l'Ateneu Barcelonès. Prèviament, el 1914, ja s'hi havia donat d'alta, però a l'agost d'aquell mateix any ja se n'havia donat de baixa. Pla (1969: 521) assegurava, però, que l'havia vist i sentit parlar «un dels darrers estius de la guerra».

75. Com testimonia l'entrevista de l'*Svenska Dagbladet* i, potser, la notícia sobre Noruega de *La Vanguardia*: vegeu n. 69. El relat de Pla també indica que l'escriptor era al país abans no hi va arribar Ximénez.

76. Pla (1969: 525-526), descrivint la primera trobada, diu que era «un dia de novembre absolutament cru, amaratat, glacial».

77. Pla també es refereix a aquesta jove, si bé no n'esmenta el nom (1969: 539-540) i assenyalava que és irlandesa quan a l'entrevista se la presenta com a anglesa. La descripció que en fa Pla no és gaire afavoridora. Segurament es tracta de la mateixa al·ludida a *La Voz* 18/06/1934: 3.

78. En l'entrevista, Sadurní Ximénez va admetre novament que el seu objectiu inicial era exhibir a Suècia la pel·lícula de l'ascensió, però que, en haver estat convidat per la Societat Suecoiberoamericana a pronunciar una conferència, havia buscat un tema que enllacés Suècia i Espanya.

79. Ximénez va afirmar que ja feia quatre mesos que era al país. Si la nostra informació és correcta (vegeu n. 95), més aviat en feia tres.

80. Després de fer-los arribar la consulta per escrit amb data 14/12/2020, l'Escola Americana d'Atenes va respondre que no hi havia constància oficial d'aquesta ascensió, si bé era possible que alguns membres hi haguessin participat de manera particular. Tampoc no conserven a l'arxiu cap còpia o registre del film. Com ja hem vist (*supra*), el grup que va dur a terme l'ascensió era internacional, i, de fet, si cal atribuir a algú la iniciativa és als suïssos Boissonas, pare i fill. Val a dir que, en la primera versió del text, que va aparèixer a *La Veu del Diumenge* (27/05/1934: 1), Pla no va fer cap connexió amb la institució nord-americana i es va limitar a dir que havia fet l'excursió amb «uns quants amics i amigues, generalment de nacionalitat americana».

que no havia aconseguit el suport de la legació espanyola a Suècia, ni de les comunitats jueves, catòliques i protestants locals, per organitzar les seves conferències. Això no obstant, Pla va afirmar que les xerrades eren només un pretext per al seu veritable objectiu: aconseguir divises per desplaçar-se a la Unió Soviètica i constatar l'estat de les propietats de la família Turbin a Moguilev. Desesperat per reunir els diners i amb totes les portes tancades, Ximénez hauria fet el ridícul, segons el relat de Pla (1969: 541), en una conferència per a infants a la Biblioteca Municipal d'Estocolm:

Ja posat a la tarima, Ximénez parlà amb maneres professorals i un francès acadèmic. Davant seu hi havia un centenar de criatures de cinc a sis anys, nens i nenes. Les criatures, de primer antuvi, l'escoltaren amb la boca badada i el ulls molt oberts. Però en veure, al cap de poc, que ni passava ni entenien res, tancaren una darrera l'altra la boca, i els ulls se'ls esmoreïren. A la fi adoptaren l'aire d'ensopiment resignat que les criatures solen tenir a les classes dels col·legis. La projecció cinematogràfica, positivament curiosa, els desplaçà un instant de l'ensopiment, però la falta d'escenes còmiques acabà pràcticament per adormir-los.

Certament, no podem ratificar ni desmentir l'afirmació de Pla sobre l'objectiu ocult del viatge, si bé val a dir que en les entrevistes havia assenyalat París i Grècia com a pròximes destinacions. Sembla que Ximénez va estar en territori soviètic abans del maig de 1931, però potser caldria situar aquest viatge a finals de 1930 o a inicis de 1931.⁸¹ De la mateixa manera, el relat de Pla, segons el qual les seves conferències haurien estat un fracàs absolut, esperpèntic, no es correspon enterament amb la realitat. Com hem dit, va ser el ponent de l'acte de la Societat Suecoiberoamericana i, ja al desembre, va ser el convidat del Club Internacional (*Internationella klubben*) a una vetllada grega, en què va impartir una conferència en francès sobre el paisatge grec, acompanyada de diapositives, i a la qual va seguir la projecció de la pel·lícula sobre l'ascensió a l'Olimp (*Dagens Nyheter* 06/12/1928: 12; *Svenska Dagbladet* 07/12/1928: 10, 08/12/1928: 13)⁸². A més, com hem vist, va atreure l'atenció d'alguns

81. En una carta escrita a Alejandro Lerroux, de 26 de maig de 1931 (ES.37274.CDMH//PS-MADRID,1161,61), afirmava «[I]llegué no ha mucho de Rusia donde efectué tres viajes desde la instauración de los Soviets». Entrarem en el contingut d'aquesta carta més endavant.

82. En l'acte, la baronessa Enrica Akerhielm va cantar melodies gregues, i la projecció del film va ser acompanyada al piano per Kerstin Westerlund. La crònica detalla que va ser un acte concorregut i que hi van assistir el ministre suec a Atenes, el baró Alströmer i diversos representants de Mèxic, Espanya i Grècia.

dels principals diaris suecs, que el van entrevistar. També, com s'assenyalava en les entrevistes, part dels seus esforços els hauria dedicat a la recerca i a la redacció de diversos llibres. De fet, el mateix Pla (1969: 542) també va recollir que passava els dies a la Biblioteca Reial, segons ell, estudiant problemes de l'orfisme. Per acabar, és possible que també s'hagués ocupat de la qüestió dels sefardites, un vell interès seu, i, de fet, Pla afirmava que Ximénez visqué a casa del rabí d'Estocolm (Pla 1969: 543, 548).⁸³ Així doncs, podria dir-se que l'estada a Suècia va ser, per a Sadurní Ximénez, força profitosa.

1929-1933: el retorn que mai no va arribar a ser

No hi ha dades sobre els moviments de Sadurní Ximénez immediatament posteriors a la seva trobada amb Josep Pla i a les seves conferències a Suècia. Si va passar a la Unió Soviètica, ho desconeixem.⁸⁴ L'abril de 1929 ja era de tornada a París, des d'on es va posar en contacte amb Antoni Victory, president de l'Ateneu de Maó.⁸⁵ Junt amb la carta, escrita des de l'hotel Orfila de París i amb data de 26 d'abril de 1929, Ximénez va enviar un exemplar de *L'Asie Mineure en ruines* i va prometre enviar-ne un de la traducció anglesa.⁸⁶ El nos-

83. Recordem que Pla, quan va publicar la sèrie a *Destino*, va haver de fer un aclariment final per negar qualsevol rastre de sionisme o filosemitisme en Ximénez (*Destino* 08/08/1942: 8). De fet, l'escriptor el va fer responsable de la traducció d'*Els protocols dels savis de Sió* per a un diari de Madrid. En l'aclariment publicat a *Destino* es va detallar que aquest diari era l'*ABC*. Podria tractar-se d'una referència a una sèrie d'articles publicats entre els mesos de març i maig de 1921, en què es denunciaven els suposats plans del sionisme internacional i que anaven signats per «un diplomático» des de Londres (10/03/1921: 17-18, 15/03/1921: 13, 29/03/1921: 9-10, 05/04/1921: 9, 06/04/1921: 12, 23/04/1921: 12-13, 05/05/1921: 12, 13/05/1921: 14-15, 22/05/1921: 17). Però, com s'ha assenyalat (Mendoza 2022: 171-172), en aquelles dates Sadurní Ximénez es trobava entre Barcelona i Madrid. En tot cas, la relació de Ximénez amb el judaisme i el sionisme va ser complexa i escapa totalment als objectius d'aquest article —amb tot, potser no seríem tan categòrics com Rosa Planas, que, en una entrevista a *Es Diari* 25/11/2018: 20, accepta el paper de Ximénez en l'assumpte dels *Protocols* i el declara obertament antisemita.

84. Segons una carta de 1930 (Hernández Mora 1950: 96), Ximénez també hauria pronunciat conferències a Finlàndia. Això concorda amb la informació de Pla (1969: 541), que va assegurar que Hèlsinki era la primera destinació prevista per Ximénez un cop abandonés Suècia.

85. La correspondència que presentem procedeix de les transcripcions d'Hernández Mora 1950: 89-92, 96-98, 101-104.

86. En la seva transcripció, Hernández Mora (1950: 89) no va aconseguir interpretar correctament el nom de l'editorial, que va indicar com a «Spuschuisa (?)». La traducció

tre home es declarava segur; en la missiva, que, després de 35 anys d'absència a l'illa, ben pocs el recordarien. Hi indicava que havia viatjat molt i que havia publicat bastants treballs a Rússia i Escandinàvia. També s'hi lamentava de la pèrdua de les seves col·leccions i de la seva biblioteca de Moguelev amb l'esclat de la Revolució. En aquest sentit, hi trobem una confirmació de l'existència dels dos objectius, un d'oficial i un d'ocult, que esmentava Pla en el seu text, ja que assegurava que «[a]hora me ocupo en reconstruir mi hacienda, y dedícome especialmente a los estudios de arqueología clásica». L'objectiu últim de la carta era, però, demanar-li ajuda per trobar una casa a l'illa on pogués concentrar la seva nova biblioteca i passar algunes temporades. Així, anunciava la seva voluntat de desplaçar-se a Menorca a la tardor per donar una empenta a l'assumpte.

La carta va suposar tota una sorpresa per als membres de l'Ateneu⁸⁷ i va ser també recollida per la premsa local.⁸⁸ Antoni Victory va respondre a la carta el dia 7 de maig recordant-li una trobada de tots dos, més de trenta anys enrere, a Aden.⁸⁹ També li va demanar que li remetés algun treball per a la *Revista de Menorca*, la publicació de l'Ateneu, així com informació detallada de les seves peripècies vitals. Per acabar, es comprometia a donar-li un cop de mà en la recerca d'una residència a Menorca, en espera de la seva arribada a la tardor.

Però Sadurní Ximénez no va arribar a l'illa amb la tardor, i fins al març de 1930 no va tornar a donar senyals de vida. El dia 28 d'aquell mes va redactar una nova carta per a Victory des de

París,⁹⁰ en què li relatava la seva agitada vida durant el lapse —de gairebé un any— transcorregut des de la seva primera missiva. Durant l'hivern, havia estat als Països Baixos, Bèlgica, Dinamarca i el Regne Unit, i destacava les seves estades a Bruges i Oxford. L'objecte del seu peregrinatge per aquests països havia estat consultar arxius per a la preparació d'un llibre sobre Lluís Vives,⁹¹ i, fins i tot, afirmava que havia creat una associació en honor seu que ja tenia ramificacions fins als Estats Units (associació de la qual, de nou, no consta cap dada). Tornava a dir que esperaria a la tardor per desplaçar-se a Menorca, ja que romandria a París fins que acabés tots els treballs que tenia pendants. La carta conté així mateix àmplia informació sobre la seva infantesa i joventut, però no detalls sobre la resta de la seva vida. De fet, hi trobem la que probablement és la seva darrera menció de les memòries que tants cops va prometre enviar a Joan Estelrich, però que mai no van arribar a mans del destinatari: «Hace unos cuatro años invitáronme a que publicara en una Revista de Barcelona mis memorias, que serían las de medio siglo de historia. Otras obligaciones impidiéronme complacer a mis amigos.» Això no obstant, accepta de bon grat publicar alguna cosa per a la *Revista de Menorca* (a la qual erròniament denomina «*Diario de Menorca*») i demana que li remetin algun número del bolletí de l'Ateneu.⁹²

El dia 10 d'abril, Victory va redactar la seva resposta, en què li agraiïa el volum dedicat de *L'Asie Mineure en ruines*⁹³ que li havia fet arribar i adjuntava un número de la *Revista de Menorca*. La resta de la carta va servir per informar-lo que, curiosament, una de les cases on havia viscut Sa-

del llibre va ser publicada per Hutchinson & Co. En descàrrec d'Hernández Mora, cal dir que la lletra de Ximénez no és de fàcil lectura, en especial en els darrers anys de la seva vida, en què es va veure afectat per creixents problemes de vista.

87. Hernández Mora (1950: 88) va escriure que Antoni Victory es va presentar «todo alborozado en la tertulia del Ateneo agitando en la mano una carta que, con el ingenio y espontáneo entusiasmo que ponía en cuantos asuntos a Menorca hicieran referencia, leyó en voz alta y comentó después de modo prolijo, dando con ello tema para la conversación de aquella tarde».

88. Pedro Taltavull va escriure una notícia per a *La Voz de Menorca* 07/05/1929: 1. La notícia contenia altres dades biogràfiques, aportades pel mateix Victory, i també esmentava la seva conferència a Estocolm del 12 d'octubre de 1928.

89. Sobre aquesta trobada, vegeu *La Voz de Menorca* 07/05/1929: 1 (conté una errata: l'any de la trobada que s'hi llegeix és 1879 en lloc de 1897); Hernández Mora 1950: 91-92; Pla 1969: 556; Limón Pons 2001. En la carta inicial, sembla que Ximénez ignora la identitat del president de l'Ateneu, ja que únicament s'hi adreça amb el càrrec de l'entitat. En la resposta a la carta de Victory, Ximénez no fa cap esment de la trobada —és possible que no la recordés.

90. La carta va tornar a ser remesa des d'un hotel, en aquesta ocasió, el Madison. Per altra banda, Hernández Mora (1950: 101) va indicar que una transcripció parcial de la carta va ser reproduïda al número 433 del bolletí de l'Ateneu.

91. Joan Lluís Vives i Marc (1492 – 1540) va ser un filòsof i humanista valencià (<https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana/joan-lluís-vives-i-marc>). Les estades prolongades de Ximénez a les ciutats de Bruges i Oxford resulten congruents amb el fet que Lluís Vives va residir i impartir docència en l'una i l'altra.

92. En la carta va indicar que rebia la correspondència al Banc Espanyol del Riu de la Plata. Recordem que Manuel Chalons, director de la sucursal parisenca d'aquesta entitat, constava com a tesorero de l'Institut Arqueològic Iberoamericà d'Atenes.

93. Malgrat que, en la primera missiva, Ximénez sí que va escriure que enviava un exemplar del llibre, en la segona no en va dir res. Victory, en la seva resposta a la primera, sí que va agrair l'enviament de l'exemplar. En tot cas, resulta curiós que no fos fins al setembre de 1930 que aparegués una ressenya de *L'Asie Mineure*, que va escriure José Cotrina per a la *Revista de Menorca* (283-285).

durní Ximénez a Maó era en aquells moments de la seva propietat, i també li feia arribar una proposta en resposta a la seva voluntat de trobar una residència a Menorca. Esperant que Ximénez arribés, tal com havia anunciat, a la tardor, Victory el convidava a impartir conferències a l'Ateneu durant el curs següent.

Però, novament, Ximénez no va viatjar a la seva illa natal, i, de fet, aquest va ser l'últim intercanvi epistolar entre aquests dos distingits maonesos. Antoni Victory moriria el 3 de gener de 1931, gairebé dos anys justos abans del decés de Sadurní Ximénez, que va morir el 4 de gener de 1933. Com Hernández Mora (1950: 103-105) va recollir en el seu article, el següent contacte entre l'Ateneu, presidit ara per José Cotrina, i els Ximénez va ser la carta que el primer va remetre al fill de Sadurní, Nicolás, per traslladar-li les condolences de l'Ateneu per la mort del seu pare. La carta de condol de Cotrina no s'ha conservat, però sí la transcripció de la carta d'agraïment que se'n va seguir, del 8 d'abril de 1933.⁹⁴

Així doncs, el projectat retorn a l'illa que el va veure néixer mai no es va arribar a complir. Dels darrers anys de vida de Ximénez en tenim escassíssimes dades. Hi ha la possibilitat que acompanyés Cambó a Egipte a finals de 1929 (Mendoza 2022: 178), però el fet que no se'n trobi cap menció en la segona de les cartes a Victory ho fa improbable. Per a tot el 1931, només conservem una carta que va enviar a Alejandro Lerroux⁹⁵ des de Bockenheim, districte de Frankfurt del Main, amb data de 26 de maig. Ximénez hi agraeix les declaracions que l'aleshores ministre d'Estat havia fet sobre la Unió Soviètica: com recullen nombrosos diaris de l'època, Lerroux hauria advocat per establir relacions diplomàtiques amb l'URSS.⁹⁶ Ximénez deia també en aquesta missiva que havia estat recentment a Rússia (vegeu n. 81). En aquest viatge hauria contret alguna malaltia que li hauria afectat la vista, i s'havia traslladat a Frankfurt precisament per ser tractat per un oculista, el doctor Müller. Estava ingressat a l'Elisabeths Clinique, però esperava rebre l'alta al cap d'una setmana i tornar aleshores a París.

94. L'agraïment a l'Ateneu es feia extensiu a Lafuente Vanrell, que havia escrit un article per al rotatiu menorquí *El Bien Público* (07/03/1933: 1). Abordarem alguns detalls d'aquesta carta a continuació.

95. Centro Documental de la Memoria Histórica, ES.37274.CDMH//PS-MADRID,1161,61.

96. Vegeu, per exemple, *La Prensa* 30/04/1931: 7; *El Progreso* 30/04/1931: 1, 22/05/1931: 1; *Heraldo Alavés* 04/05/1931: 6; *La Vanguardia* 05/05/1931: 26; *Las Provincias* 17/05/1931: 13; *Nuevo Día* 18/05/1931: 1; *El Bien Público* 20/05/1931: 3; *El Adelanto* 05/05/1931: 4, 20/05/1931: 8.

El contingut de la missiva de Ximénez resulta certament sorprenent, ja que s'allunya de l'hostilitat exhibida anteriorment cap al sistema soviètic.⁹⁷ Ara assegurava que «[f]recuenté á los hombres del antiguo régimen como a los del actual», i que, després d'haver visitat fins a tres cops Rússia des de la instauració del soviets, aplaudia la política d'apaivagament propugnada per Lerroux. Les declaracions del polític radical sembla que realment van entusiasmar Ximénez, que va arribar a dir:

En estos últimos tiempos hacía muy raras apariciones en España, pues solo en el extranjero hallaba un campo apropiado al cultivo de mis conocimientos y de mi experiencia. La declaración de V. antes citada me ha hecho comprender que hay nuevos horizontes en España para quienes acaricien un ideal.

Cal tenir present que feia sols un mes i mig que s'havia instaurat la Segona República quan el nostre home va escriure la carta. Vinculat repetidament a la monarquia (fos tsarista, espanyola, carlina o, fins i tot, etiop), Sadurní Ximénez veia aleshores, amb l'arribada de la República i l'ascens al poder d'homes com Lerroux, un horitzó d'esperança per a Espanya.

Del seu darrer any de vida no en sabem res. La seva residència permanent era als voltants de París, a Clemart, segons consta en el seu certificat de defunció (*infra*), però desconeixem si va fer algun últim viatge. La seva mort va tenir lloc el 4 de gener de 1933, a tres quarts de deu del vespre, a l'hospital Necker. Tenia gairebé vuitanta anys.⁹⁸ Normalment s'ha considerat que va

97. Són força il·lustratius alguns dels articles que va publicar a *La Vanguardia* (sobretot els anys 1920 i 1921) o una de les cartes que va dirigir a Puig i Cadafalch (Arxiu Nacional de Catalunya, AFH-737-2013-6013 [UI: 346]). Josep Pla també el va presentar com un anticomunista convençut (1969: 544-549).

98. La data exacta de la seva mort ha estat incerta durant molt de temps, raó per la qual, en la bibliografia sobre el personatge, poden trobar-se diferents alternatives. Part d'aquesta confusió deriva de la tardança dels mitjans espanyols a informar del seu traspàs. Això no obstant, després d'haver consultat documentació oficial francesa, ens ha estat possible certificar que la seva mort es va produir uns mesos abans del que generalment es pensa (vegeu, per exemple, *Plec de Lectura*, editat per Limón Pons al juny de 2020, en què consta que la data de defunció fou el 25 de març de 1933: <http://www.cime.es/documents/documents/5072docpub.pdf>; data d'accés: 18/09/2020). L'acta de defunció, disponible en els Archives de Paris (Décès, 1933, Arrondissement 15, 15D354, n.º. 80), precisa que la seva mort es va produir a les 21:45 del 4 de gener de 1933, i que la seva professió era arqueòleg, i, per l'adreça que hi figura (Rue de Sèvres, 151), sabem que va morir a l'Hospital Necker. El seu domicili habitual en el moment de la seva mort era a Clemart (Rue des Vignes, 76). Firma l'acta com a testimoni un tal Joseph Bayat, que era empleat de

ser una conseqüència directa de l'atropellament d'una motocicleta, però Cambó va assegurar que l'accident havia ocorregut un temps abans i que no tenia res a veure amb el seu decés (*La Veu de Catalunya* 25/03/1934: 9). Malgrat la seva inescapable empenta, la salut de Ximénez havia sofert nombrosos sotrats en els darrers anys i, de fet, en morir, sembla que la seva visió ja estava molt deteriorada. La notícia de la seva mort va trigar unes setmanes a arribar a Espanya, i la premsa no en va informar fins a principis de març (*El Bien Público* 07/03/1933: 1-2 [adjuntava un antic article seu, de 1921, contra la *llegenda negra*]; *La Nostra Terra* Març 1933: 119; *La Vanguardia* 01/04/1933: 3). Encara trigarien més els homes natges, com la conferència de Cambó⁹⁹ i els articles de Pla, que no es van produir fins al 1934 (cf. *La Voz* 18/06/1934: 3).

Home de mil projectes, Sadurní Ximénez va deixar inacabats alguns treballs a la seva mort, entre els quals una novel·la, *Le Diacre de Sainte-Sophie/El Diácono de Santa Sofía*, basada en una llegenda relacionada amb la caiguda de Constantinoble el 1453, i en què hauria estat treballant, com a mínim, des de 1930 (*Le Guide Sam* 1930: 55-56).¹⁰⁰ En la carta que va escriure a l'Ateneu, el seu fill Nicolás es proposava rellegir el manuscrit i publicar-ne algun fragment d'especial interès arqueològic, però mai no ho va arribar a fer (Hernández Mora 1950: 104).

l'hospital, com ens ha confirmat el personal d'Archives de l'AP-HP. En aquest mateix arxiu hi podria haver informació mèdica de Sadurní Ximénez, però encara no ens ha estat possible desplaçar-nos-hi per consultar-lo —l'arxiu no subministra documents digitalment. Va ser enterrat tres dies més tard, el dia 7, al cementiri de Thiais (Registres journaliers d'inhumation, 1933, ordre n.º 226/Répertoires annuels d'inhumation, 1933, 17° lot – N.º 17022, 435). Curiosament, l'edat de defunció que hi consta és 75 anys, ja que la data de naixement que apareix en l'acta de defunció és 25 de febrer de 1857, i no la correcta, 10 de març de 1853. En la carta que el seu fill Nicolás va enviar a l'Ateneu també hi constava una data errònia, en aquell cas, 14 de febrer de 1852. Les comprovacions d'Hernández Mora en el registre civil van confirmar que la data correcta era març del 53 (Hernández Mora 1950: 104-106).

99. Sobre la conferència, vegeu *La Vanguardia* 25/03/1934: 9; *La Veu de Catalunya* 25/03/1934: 9; *Diario de Barcelona* 27/03/1934: 18; *La Humanitat* 31/03/1934: 3. La conferència de Cambó va suscitar, al seu torn, una crònica satírica d'*El Be Negre* 28/03/1934: 1.

100. L'argument presentaria el diaca, que, segons la llegenda, havia quedat dins els murs de Santa Sofia el dia de la conquesta turca, sortint d'aquesta reclusió i parlant amb el turc Goha el Simple a través de l'interpret Karagueuz. Aquest darrer personatge, provinent del teatre d'ombres turc, ja havia estat objecte d'un breu estudi per part de Ximénez a *L'Asie Mineure en ruines* (Ximénez 1925: 17-20). La novel·la també és esmentada per Pla 1969: 558.

Conclusions

En la darrera dècada i escaig de la seva vida, Sadurní Ximénez va dur a terme una activitat frenètica. Després de l'aparent apaivagament del seu interès per la història i l'arqueologia en els anys de maduresa, el nostre home va recuperar el vigor de la joventut i va encetar (però gairebé no va acabar mai) una munió de projectes en aquests camps. Potser cal situar el punt d'inflexió en el retrobament amb Cambó, que el va apartar de la seva «vegetació» en una redacció madrilenya.¹⁰¹ Els seus projectes mostren una gran ambició, una aspiració a les cotes més altes, i en alguna ocasió se'l podria acusar d'una certa manca de realisme, d'excessiu idealisme. Tanmateix, els seus fracassos no sempre es poden imputar completament a la seva incapacitat personal. Per exemple, el projecte d'establir un institut arqueològic a Atenes va ser emprés, simultàniament, per Cambó i Mérida, persones amb més capacitat d'influència i amb uns suports més fermes, però tampoc ells no van poder culminar les respectives empreses. De fet, la creació d'una escola espanyola ha estat un projecte perpètuament cobejat i condemnat. Hom podria dir que la iniciativa de Ximénez va ser la que va arribar més lluny en els seus propòsits, i la que més va avançar per convertir-se en una realitat. D'altra banda, el seu encert a l'hora de traçar alguns projectes queda demostrat en el fet que, més tard i en unes condicions més favorables, van sorgir propostes anàlogues a les seves, com el creuer universitari de 1933, del qual hauria estat precursor el seu creuer pel Mediterrani oriental. En l'àmbit arqueològic, la seva confiança indestructible en Pausànies per a les excavacions a Lebadea podria semblar ingènua, però el precedent de Schliemann la feia menys forassenyada. Ens manquen moltes dades per omplir les llacunes de la seva biografia, per captar les seves motivacions i per entendre plenament el desenvolupament de les seves activitats. El seu retrat de rodamon quixotes i els raonables dubtes que susciten algunes de les seves aventures certament no ajuden a situar Sadurní Ximénez en la posició que mereix dins l'arqueologia espanyola i catalana. El reconeixement d'un arqueòleg de renom internacional com Haussoullier, que va prologar elogiosament *L'Asie Mineure en ruines*, dona bona prova que va superar la majoria d'aficionats del seu temps. Si alguna cosa se li pot reconèixer és

101. Aquesta és exactament l'expressió emprada per Cambó (1981: 513): «Després de molt cercar, vaig trobar-lo a Madrid, on estava vegetant miserablement en la redacció d'un diari.» Vegeu Mendoza 2022: 171-172.

una gran ambició i visió: probablement va ser un dels pioners en la projecció internacional i mediàtica de la disciplina arqueològica. Així mateix, el seu contacte amb alguns dels polítics més importants del país (Cambó, Macià) i amb grans figures del món intel·lectual (Estelrich, Rubió i Lluch) ens revela un Ximénez clarament conscient de qui eren les persones més indicades per ajudar-lo a dur a terme els seus projectes, i desfà encara més l'errònia imatge de l'idealista que no tocava de peus a terra.

Marc Mendoza

Universitat Autònoma de Barcelona
Despatx B7/129, Facultat de Filosofia i Lletres
Edifici B Campus UAB, s/n
08193 Cerdanyola del Vallès (Barcelona)
marc.mendoza@uab.cat, 93 581 1286

Data de recepció: 08/03/2021
Data d'acceptació: 17/11/2021

Bibliografia

Fonts documentals

Archivo ABC (<https://www.abc.es/archivo/>)

Archivo General de la Administración

Arxiu de Revistes Catalanes Antiques (ARCA) (https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/inicio/inicio.do)

Arxiu Nacional de Catalunya (ANC)

Biblioteca Nacional de Catalunya

Biblioteca Virtual de Prensa Histórica (BVPH) (<https://prensahistorica.mcu.es/es/inicio/inicio.do>)

Centro Documental de la Memoria Histórica

Dagens Nyheter historiska arkiv (<https://arkivet.dn.se/>)

eLuxemburgensia (<https://eluxemburgensia.lu/en/periodicals/obermosel>)

Gallica. Bibliothèque Nationale de France (<https://gallica.bnf.fr/accueil/fr/content/accueil-fr?mode=desktop>)

Hemeroteca Digital de la Biblioteca Nacional de España (<http://www.bne.es/es/Catalogos/HemerotecaDigital/>)

Hemeroteca *La Vanguardia* (<https://www.lavanguardia.com/hemeroteca>)

Servei de Documentació i Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans.

Svenska Dagbladet Historiskt sidarkiv (<https://www.svd.se/arkiv>)

Fonts bibliogràfiques

AYENSA, E. (2012). *Antoni Rubió i Lluch. Epistolari grec. Volum 4. Anys 1916-1936*. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona.

AYENSA, E. (2017). L'estiu empordanès d'Alexandros Filadelfeus i Nausica Palamàs. *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 48: 131-151.

BELLÓN RUIZ, J. P. (2010). Creer, querer, poder: la EEHAR, 1910-1942. A: OLMOS, R., TORTOSA, T., BELLÓN, J. P. (eds.). *Repensar la escuela del CSIC en Roma. Cien años de memoria*. CSIC. Madrid: 109-132.

BONNECHERE, P. (2003). *Trophonios de Lébadée: cultes et mythes d'une cité béotienne au miroir de la mentalité antique*. Brill. Leiden.

CAMBÓ, F. (1981). *Memòries (1876-1936)*. Alpha. Barcelona.

GASCÓ CONTELL, E. (1927). Saturnino Ximénez y el Instituto Arqueológico Ibero-Americano de Atenas. *La Esfera*, 715: 30.

GRACIA ALONSO, F., FULLOLA PERICOT, J. M. (2006). *El sueño de una generación: el crucero universitario por el Mediterráneo de 1933*. Universitat de Barcelona. Barcelona.

HERNÁNDEZ MORA, J. (1950). De la vida del sabio aventurero mahonés Saturnino Ximénez. *Revista de Menorca*, 37: 85-110.

- LIMÓN PONS, M. A. (2001). El Rodamón que no pogué morir a Maó. *El Temps*, 904: 50-52.
- LIMÓN PONS, M. A. (2014). Sadurní Ximénez (1853-1933): un misterioso "homenot" entre el periodismo, la intriga y el espionaje. A: PLA, X., MONTERO, F. (eds.). *Cosas vistas, cosas leídas: la edad de oro del periodismo literario en Cataluña, España y Europa*. Reichenberger. Kassel: 126-151.
- LÓPEZ LAPUYA, I. (1900). *La Universidad de Salamanca, y la cultura española en el siglo XIII*. R. y F. Chernoviz. Paris.
- MALUQUER DE MOTES, J. (2017). *L'arqueòleg Maluquer de Motes i el creuer universitari per la Mediterrània de 1933*. Eumo. Vic.
- MENDOZA, M. (2021). Los trabajos histórico-arqueológicos de Saturnino Ximénez durante el período 1853-1899. *Aula Orientalis*, 39: 263-292.
- MENDOZA, M. (2022). Els viatges arqueològics pel Mediterrani oriental de Sadurní Ximénez i Francesc Cambó (1923-1925). *Pyrenae*, 53.2: 169-187.
- PASTOR PETIT, D. (1988). *Espies catalans*. Pòrtic. Barcelona.
- PLA, J. (1969). *Homenots. Primera Sèrie*. Destino. Barcelona.
- TURNER, L. A. (1994). *The history, monuments and topography of ancient Lebadeia in Boeotia, Greece* [PhDiss.]. U.M.I. Ann Arbor.
- SEGALEN, M. (2002). Mariel Jean-Brunhes Delamarre (1905-2001) : Une œuvre entre géographie et ethnologie. *Ethnologie Française*, 32: 529-539.
- VIDAL, J. (2016). La escuela de arqueología del Mediterráneo Oriental que no pudo ser. Aproximación a la figura de Josep Gibert i Buch. *Archivo Español de Arqueología*, 89: 181-191.
- VIDAL, J. (2021). *Lletres bíbliques. La correspondència entre F. Cambó i el P. Bonaventura Ubach (1925-1947)*. Edicions de la Universitat de Barcelona. Barcelona.
- XIMÉNEZ, S. (1925). *L'Asie Mineure en ruines*. Plon. Paris.